

74.261.4(2-Кш/Кор)
ИИ 24

Абдиманап ЖАЛИЛОВ

КЫРГЫЗ ТИЛИ
БОЮНЧА
ТАЛДООНУН
ТҮРЛӨРҮ

Ош 2002

Рецензиялагандар: **Н.Бейшекеев** - филология илимдеринин кандидаты, профессор.
А.Биялиев - филология илимдеринин кандидаты, доцент.
Т.Аширбаев - филология илимдеринин доктору, профессор.

Жалилов А.

Ж - 24 Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү: V-XI класстардын окуучулары үчүн кошумча окуу куралы. Оңд. толукт. 2-бас. - Ош, 2002. - 120 бет.

ISBN 9967-21-132-6

Бул китепте V-XI класстарда кыргыз тилин окутууда колдонулуп жүргөн фонетикалык, орфографиялык, лексикалык, сөздүн составы жана сөз жасамдык, морфологиялык, синтаксистик, пунктуациялык талдоолордун мазмуну, ырааттуу системасы, үлгүлөрү, талдоого кыйынчылык туудура турган учурларга түшүндүрмөлөр жана өз алдынча машыгуу үчүн көнүгүүлөр камтылган.

Китептин биринчи басылышы «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасына ылайык Кыргыз Республикасынын Билим жана илим. министрлиги менен бирдикте Кыргызстан-Сорос фондусу тарабынан даярдалып, чектелген нускада 1995-жылы жарык көргөн. Көпчүлүк мугалимдердин, студенттердин жана окуучулардын суроолору боюнча оңдолуп, толукталып, экинчи жолу басылып отурат.

Ж 4306020200-02

ISBN 9967-21-132-6

ББК 81.2 Ки я 721

© А. Жалилов, 2002-08-19

ФОНЕТИКАЛЫК ТАЛДОО

Фонетикалык материалдардан тыбыш, алардын жасалышы, бөлүнүштөрү, муун, басым, тыбыштык өзгөрүүлөр сыяктуу маселелер үйрөнүлөт.

Бул материалдарды терең билүү же кандай өздөштүргөнүнөрдү аныктоо максатында фонетикалык талдоолор жүргүзүлөт. Аны төмөнкүдөй тартипте жүргүзсөнөр натыйжалуу болот.

Талдоонун планы

I. Сөздөгү муундарды, алардын түрлөрүн жана басымды аныктоо.

II. Сөздөгү тамгалардын жана тыбыштардын санын тактоо.

III. Үндүү, үнсүз тыбыштарга бөлүнүштөрү боюнча мүнөздөмө берүү.

I. Сөздөгү бир дем менен айтылган бир же бир нече тыбыштардын ыргагы муун деп аталат. Муунду үндүү тыбыштар түзгөндүктөн, сөздөрдөгү муундардын саны андагы үндүүлөрдүн саны менен бирдей: **а-дыр, ке-ле-чек.**

Сөздөр муундарга ажыратылып, алардын ачык, жабык жана туюк түрлөрүнө (V кл.133-бет) мүнөздөмө берилет.

Көп муундуу сөздөрдү муундарга ажыратууда төмөнкү учурлар эске алынууга тийиш:

— Эки үндүүнүн ортосундагы бир үнсүз өзүнөн кийинки муунга тиешелүү: **э-гин, сө-зү.**

— Катар келген эки үнсүз муундарга ажыратылат: **кай-рат, түл-кү.**

— Катар келген үч үнсүздүн төл сөздөрдө экөө мурунку, бирөө кийинки муунга тиешелүү болот: **капт-ка, даңк-туу.**

Орус тилинен кирген сөздөрдө ал тилдин муундук өзгөчөлүгү эске алынат б.а. сөздөрдөгү үндүк угулуштун (ыргактын) эн төмөндөгөн жери муун ажыратуу чеги болуп эсептелет: **а-дрес, пар-та, тай-га, пор-трет, пор-тфель, рен-тген, пла-стма-сса.**

— Йоттошкон тамгалар өз алдынча муунга ажырайт: **сы-я, кы-я.** Мындай учурда йоттошкон тамгаларды алар туюндурган тыбыштарга бөлүп жазып, анан муундун түрүн аныктоо керек: **кы-я (йа).** Демек, **-я** мууну — ачык муун.

— Ажыратуу (ь) жана ичкертүү (ь) белгилери өзүнөн мурунку муунга тиешелүү болот: **паль-то, разь-езд.**

— Созулма үндүү тамгалар эки муунга бөлүнбөйт: **ко-он** эмес, **жа-ан** эмес. Булар - бир муундуу сөздөр.

Сөздөгү бир муундун көтөрүнкү үн менен айтылышы басым деп аталат. Талдоодо басымдуу, басымсыз муундар аныкталат. Төл сөздөрдө басым негизинен акыркы муунга түшөт. Бирок акыркы муунга түшпөгөн учурлары эсинерде болсун (V кл. 139-бет). Ал эми орус тилинен кирген сөздөрдө орус тилиндегидей ар кайсы муунга түшө берет.

II. Сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым-айрым үндөр тыбыш деп аталат. Сөздөр көбүнчө бир нече тыбыштардан куралат. Тыбыштарды айтабыз жана кулагыбыз менен угабыз. Ал эми тыбыштарды жазуу үчүн кабыл алынган шарттуу белгилер тамга деп аталат. Тамгаларды жазабыз, окуйбуз жана көрөбүз.

Сөздөгү тамга менен тыбыштардын саны ар дайым эле бирдей болбойт. Ошондуктан тамгалар менен тыбыштардын санын тактоодо кыргыз тилинин графикасындагы (тамгалар менен тыбыштарды белгилөөдөгү) төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү ар дайым эсинерде туткула.

1. Созулма үндүүлөр үчүн алфавитте өзүнчө тамгалар кабыл алынбагандыктан, алар бир үндүү тамганын эки ирет жазылышы менен туюнтулат: жаан (4 тамга, 3 тыбыш), туу (3 тамга, 2 тыбыш), талаа (5 тамга, 4 тыбыш) ж.б. Бул учурда тамгага караганда тыбыштын саны ашык болот.

2. Йоттошкон тамгалар төл сөздөрдө дайыма экиден тыбышты билдирет. Мисалы, е(й+э), ә(й+о), ю(й+у), я(й+а): таяк (4 тамга, 5 тыбыш), коен (4 тамга, 5 тыбыш), чие (3 тамга, 4 тыбыш), чоюн (4 тамга, 5 тыбыш). Йоттошкон тамга менен берилген тыбыштарга өзүнчө талдоо жүргүзүлөт.

Ал эми орус тилинен кирген сөздөрдө орус тилиндегидей колдонулат. Йоттошкон тамгалар сөз башында келгенде жана үндүүлөрдөн, ичкертүү (ь), ажыратуу (ь) белгилеринен кийин айкалышып турганда эки тыбышты (я=й+а, ю=й+у, ә=й+о, е=й+э), үнсүздөрдөн кийин өзүнүн алдындагы үнсүздү ичкертүү менен бирге бир гана тыбышты (я=а, ю=у, е=о, е=э) туюндурат: **ядро** (4 тамга, 5 тыбыш), **бильярд** (7 тамга, 7 тыбыш), **моряк** (5 тамга, 5 тыбыш), **юрис** (5 тамга, 6 тыбыш), **шахтер** (6 тамга, 6 тыбыш).

3. Сөз ичинде уяң "й" тыбышынан кийин "оо", "уу" созулма үндүүлөр келсе, **ёо**, **юу** болуп жазылып, йоттошкон тамгалар уяң

“й” тыбышын жана созулма тыбыштардын бирден тамгаларын туюндурат. Созулмалардын экинчи тамгалары йоттошкон тамгалар менен айкалышып берилет (салыштыргыла: тоюу-тойуу, аёо-айоо). Тамга менен тыбыштардын саны дал келет: аюу(3 тамга, 3 тыбыш), коюу (4 тамга, 4 тыбыш), таёо (4 тамга, 4 тыбыш), боёо (4 тамга, 4 тыбыш) ж.б. Тыбыштар талданганда, уян “й” өзүнчө, созулмалар өзүнчө мүнөздөлөт.

4. “Э” тыбышы сөз башында э, сөз ичинде е тамгалары менен жазылат: эне, эреже, кереге, терек, деңиз ж.б. Бул учурда е тамгасын йоттошкон е(йэ) тамгасы менен чаташтырбагыла.

5. Сөз ичинде же аягында эки ее тамгалары катар келсе, биринчиси “э” тыбышынын сөз ичинде жазылышы катары, экинчиси йоттошкон е (йэ) тамгасы катары кабыл алыныш керек: селее (5 тамга, 6 тыбыш), кекирее (7 тамга, 8 тыбыш), тимирее (7 тамга, 8 тыбыш).

6. Жумшартуу (ь), ажыратуу (ъ) белгилери тыбыштарды туюндура албайт: лагерь (6 тамга, 5 тыбыш), речь (4 тамга, 3 тыбыш), магистраль (10 тамга, 9 тыбыш), фильм (5 тамга, 4 тыбыш), сурьма (6 тамга, 5 тыбыш), объект (6 тамга, 6 тыбыш), адъютант (8 тамга, 8 тыбыш).

7. Кыргыз адабий тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Алардын сегизи кыска, алтоо созулма, алфавиттеги 8 тамга аркылуу туюнтулат. Үнсүз тыбыштар¹ — 20 (25 деген пикир да бар), тамгалар — 22.

III. Үндүү, үнсүз тыбыштарга бөлүнүштөрү боюнча мүнөздөмө берүүдө 1, 2-таблицааларды (жадыбалдарды) пайдалангыла.

Үндүү тыбыштардын бөлүнүшү

1-жадыбал

Тилге карай	жоондор: а, аа, о, оо, у, уу, ы
	ичкелер: и, ө, өө, ү, үү, э, ээ
Эринге карай	эринсиздер (ачыктар): а, аа, и, ы, э, ээ
	эринчилдер(эрин үндүүлөр): о, оо, ө, өө, ү, үү, у, уу
Жаакка карай	кууштар: и, у, үү, ү, уу, ы
	кеңдер: а, аа, о, оо, ө, өө, э, ээ

¹ Тыбыш терминин тар-фонема маанисинде каран жатабыз, бирок жадыбалда 25 тыбышка мүнөздөмө берилди.

Созудушуна карай	кыскалар: а, и, о, ө, у, ү, ы, э (е)
	созулмалар: аа, оо, өө, уу, үү, ээ

Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү

2-жадыбал

Үн менен шыбыштын катышына карай	уяңдар:	й, л, м, н, ц, р
	шуулдамалар:	жумшактар: б, в, г, д, ж, з каткаландар: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ
Жасалуу ордуна карай	эринчилдер:	кош эринчилдер: б, п, м. эрин-тишчилдер: в, ф.
	уччулдар:	т, д, с, з, ш, н, щ, ж (журнал), н, л, р.
	орточулдар:	й, ж (жол), ч .
	артчылдар:	ц, х, к (кир, комитет), г (эгин, газета).
	терең артчылдар (түпчүлдөр):	к (кар), г (карга).
Жасалуу ыгына карай	жарылмалар:	б, н, д, т, г (гүл, газета), к (кар, комитет).
	жылчыкчылдар:	з, с, ж (журнал), ш, й, г (карга), в, х, ф.
	мурунчулдар:	м, н, ц.
	капталчыл:	л
	дирилдеме:	р
	бириккендер:	ж (жол), ч, ц, щ.
Түгөйлүү жана түгөйсүздүгүнө карай	түгөйлүүлөр:	б-н, в-ф, д-т, г-к, з-с, ж (журнал)-ш
	түгөйсүздөр:	ж (жол), л, м, н, ц, р, й, х, ц, ч, ш

Фонетикалык талдоонун үлгүлөрү

Бул түнү теректер жалбырак күбүп жатты (Ч. А.).

Жалбырак. Бул сөз үч муунга ажырайт: жал-бы-рак. Биринчиси –гуюк. экинчиси–ачык. үчүнчүсү — туюк муун. Басым акыркы муунга түшүп жатат. Биринчи. экинчи муун — басымсыз муун. Сөздө 8 тыбыш, 8 тамга бар.

Ж — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен жумшак, орточул, бириккен, түгөйсүз, **жэ** тамгасы менен туюнтулду.¹

а — үндүү тыбыш, жоон, эринсиз (ачык), кең, кыска, **а** тамгасы менен туюнтулду.

л — үнсүз тыбыш, уян, уччул, капталчыл, түгөйсүз, **эл** тамгасы аркылуу туюнтулду.

б — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен жумшак, эринчил, кош эринчил, жарылма, түгөйлүү (түгөйү-п), **бэ** тамгасы менен туюнтулду.

ы — үндүү тыбыш, жоон, эринсиз (ачык), кууш, кыска, **ы** тамгасы менен туюнтулду.

р — үнсүз тыбыш, уян, уччул, дирилдеме, түгөйсүз, **эр** тамгасы менен берилди.

к — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен каткалан, түпчүл, жарылма, түгөйлүү (түгөйү-г), **ка** тамгасы аркылуу берилди.

Эр Кишинин **жээрде** сакалы чачырайт, ал бирде оң жагына, бирде сол жагына **моюн** бура бөрү карашты салат (Т.С.).

Жээрде. Бул сөз эки муунга бөлүнөт: жээр-де. Биринчиси — туюк, экинчиси — ачык муун. Басым акыркы муунга түшүп жатат: Биринчи муун — басымсыз муун. Сөздө 5 тыбыш, 6 тамга бар, **ээ** тамгалары бир созулма үндүү тыбышты туюндурат.

Ж — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен жумшак, орточул, бириккен, түгөйсүз, **жэ** тамгасы аркылуу берилди.

ээ — үндүү тыбыш, ичке, эринсиз (ачык), кең, созулма, эки кыска э тамгалары менен туюнтулду.

р — үнсүз тыбыш, уян, уччул, дирилдеме, түгөйсүз, **эр** тамгасы менен туюнтулду.

л — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен жумшак, уччул, жарылма, түгөйлүү (түгөйү-г), **лэ** тамгасы менен туюнтулду.

е — үндүү тыбыш, ичке, эринсиз (ачык), кең, кыска, **йэ** тамгасы менен берилди.

Моюн. Бул сөз эки муундан турат: мо-юн. Биринчиси — ачык, экинчиси — туюк (йун) муун. Басым экинчи муунга түшүп, биринчи муун басымсыз. Сөздө 5 тыбыш, 4 тамга бар, **ю** — йоттошкон тамга, эки (йу) тыбышты билдирет.

М — үнсүз тыбыш, уян, эринчил, анын ичинен кош эринчил, мурунчул, түгөйсүз, **эм** тамгасы менен туюнтулду.

¹ Сөздө бир тыбыш эки же андан ашык кайталанса, ал кайра галданган жок.

о — үндүү тыбыш. жоон. эринчил (эрин үндүү). кен. кыска. **о** тамгасы менен туюнтулду.

ю — **(й+у)й** — үнсүз тыбыш. уяң. орточул. жылчыкчыл. түгөйсүз, йоттошкон **йу** тамгасы менен туюнтулду.

у — үндүү тыбыш. жоон, эринчил (эрин үндүү), кууш, кыска. йоттошкон **йу** тамгасы менен туюнтулду.

н — үнсүз тыбыш. уяң. уччул. мурунчул, түгөйсүз, **эн** тамгасы менен берилди.

Аяш энем төшөгүнөн өйдөлөп турду да, оң колу менен жаздыгына жеңил сүйөнүп **жатты** (К.Б.).

Аяш. Бул сөз эки муунга бөлүнөт: а-яш. Биринчиси - ачык, экинчиси - туюк (-йаш) муун. Басым акыркы муунга түштү. Биринчи муун басымсыз. Сөздө 4 тыбыш, 3 тамга бар, **я** тамгасы эки (йа) тыбышты билдирет.

А — үндүү тыбыш. жоон, эринсиз (ачык). кен. кыска. **а** тамгасы менен туюнтулду.

я (й+а)**й** — үнсүз тыбыш. уяң. орточул, жылчыкчыл. түгөйсүз, йоттошкон **йа** тамгасы менен берилди.

а — жогоруда талданды. Тамга менен берилишинде айырмачылык бар. йоттошкон **йа** тамгасы менен туюнтулду.

ш — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен каткалан үнсүз, уччул. жылчыкчыл, түгөйлүү (түгөйү-**ж** (журнал)). **ша** тамгасы менен берилди.

Жатты. Эки муунга бөлүнөт: жат-ты. Биринчиси — туюк, экинчиси — ачык муун. Биринчи муун басымсыз. Сөздө 5 тамга, 5 тыбыш бар.

Ж — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен жумшак үнсүз, орточул, бириккен, түгөйсүз үнсүз. **жэ** тамгасы менен берилди.

т — үнсүз тыбыш, шуулдама, анын ичинен каткалан үнсүз, уччул, жарылма, түгөйлүү үнсүз (түгөйү-д). **тэ** тамгасы аркылуу туюнтулду.

ы — үндүү тыбыш, жоон, эринсиз (ачык), кууш, кыска. **ы** тамгасы менен берилди.

Көнүгүү үчүн мисалдар

Кара тамга менен басылган сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

Ар ким чыгып, өз элин, маданиятын, поэзиясын, тагдырын кеп кылып жатат (Р.Г.). Балдар лыжа, коньки тээп, ден соолуктарын чындашат.

Жатасың чубалжып, жатасың.

Өндөнүп адамдын ойлору...

Өркөчтүү толкунга батасың.

О, кыргыз тоолору! (К.С.).

Эртен менен эрте тургула. **Физкультура** ойногула ("ЖЛ"). **Семён Афанасьевич** баланын машакаттуу окуясын укканда чыдай албады (А.Т.). **Сомолётко** отургандан кийин **Дыйканбектин** жолду карай ойлогону жалгыз гана кыз жөнүндө болду (А.Ст.). **Жолборс**, **Карышкыр**, **Түлкү**, **Аюу** — **төртөө жолдош** болду (КЭЖ). **Бир күнү күн аябай суук** болуп, **Түлкү ийиндеп** чыгып, тамак издеп, жойлоп жөнөдү (КЭЖ). **Кемпир табакка жыйнаган** каймагын тактанын алдына койду (КЭЖ). **Баягы** кандын эки **уулу** **Асанды ээрчитип** алып, жүрүп отуруп, бир тактай кудукка барышат (КЭЖ). **Ошентип**, **Абылай жетим эки энелүү, аталуу**, жаш, сулуу жарлуу болуп, ушул күнгө чейин **бактылуу** жашап калыптыр (КЭЖ).

Көркүн ачкан жайнатып тегеректин,

Керемети экенсиң **кереметтин**.

Кен **пейилдүү** сендей тоо көрө элекмин.

Келатсам да көп **тоонун** баркын сезип.

Адам **оюн** асманга сермете бер.

Алдей айтып, **кыялын** термете бер.

Алтын-Бешик, ажайып Алтын-Бешик (С. Ж.).

— Болот хан тактан өзү кечип кетиптир. **Маккатуллага зыяратка** жөнөп жаткан имиш! - деген сөз чыкты (Т. К.).

Менин **фамилиямды** качан чакырат экен деп. **Мусабек почтальонду** чыдамсыздык менен жал-жал карайт (Т. А.).

От жагып, балыктан **чокко** кактап жешти. Темүчүн инилерине -Тордун чатышын **иреттегиле**, -деди да, өзү туланга чалкасынан түштү. Күн ысып чыкты. **Чегирткелер** чыртылдап, арткы **беттеги** бадалдардан чымчыктар чурулдайт. Кыл **шоона** кыйган колу лукулдаганы менен, көңүлү жай. Эр жетип, үйгө баш болуп, **оокат** кылганга жаран келатат. Эми **баягычылап**, ээн талаада кызыл көз

бөрүлөрдөн корголотуп онтоктон ызгаарлуу кыш кайталанбайт. Балыкка тор салып, жаа тартып, аң уулаганды, семиз кашкулактарга тузак салганды үйрөнүп алды. Эми кылыч чаап, найза сайгандын ыгын алып, чыныгы жоокер болуп, атасы Есуге баатырдай эрдик кылат. Так ошондо анан көлтөйгөн Таргутай Курулдуктун ич майын бир эзбесе элеби!

Бирок азыр анын ою жексур поендон өч алууну гана көздөп тим болгон жок. Эмнегедир бая атасы өзү кудалашып кеткен тегерек бет, акылдуу, өз билгенинен кайтпаган кайраттуу кыз Борте эсине көп түшчү болду. Азыр кандай кыз болуп өстү экен? Өз көлөкөсүнөн башка көкөрү жок, жалгыз калган буга эми Дай чечеп кызын берер бекен? Бала кезинде муну ал аябай жакшы көрчү. Бирок анда атасы тирүү эле. О, анда элдин баары жакшы көрүшчү эле буларды. Анасына таазим кылып, балдарга жалынып-жалбарып турушчу. Тептенир туура айтат, адамдар алдуу, күчтүүлөрдүн алдында бөйпөндөп, сыйлап турушат. Демек, өзү да алдуу-күчтүү болот!

Темүчүн башын көтөрүп, тикен тилип, таш чийген, чор болгон бутун тиктеп отурду. Жоодардын өзөгү менен кандайдыр бир шашкалактап, безилдеп, күмурска чуркап барат. Анда да бир көр оокат. Нарыда топчудай көздөрү чанагыңан чыгып, кыймылсыз докуюп, таймен¹ жатат. Андан ары түбүнөн таш күлдүрөткөн, агышы токтобос улуу дарыя, андан ары дүпүйгөн токойлуу тоо этеги... Темүчүндүн көңүлү чалкып, толкунданып кетти (И.К.).

Ядро отуну — ядро реакторунда ядро бөлүнүүнүн уланма реакциясын жүргүзүүдө пайдалануучу зат (КСЭ). Ядро энергиясы оор ядролордун ядро уланма реакциясынын натыйжасында бөлүүсүнөн жана женил ядролорду термоядролук реакциялар учурунда синтездөөдөн алынат (КСЭ). Азыр ядро физикасы медицина, техника жана башка тармактарда кенири колдонулат (КСЭ). Юмор сатира, прониядан көңүл ачар күлкү чыгарып, кишиге жагымдуу таасир эткени менен айырмаланат (КСЭ). Экология — организмдердин өз ара жана айлана-чөйрө менен болгон байланышын изилдөөчү биологиялык илим (КСЭ). Эволюциялык окуу — организмдердин тарыхый өөрчүшү жөнүндөгү илим (КСЭ). Амантур ортодо какшып жаткан фляганы колуна алып, аны дамалуу карап, чайкап-чайкап койду (О.О.). —

¹ Башкытын бир түрү.

Кандай, **Вася**, барсыңбы тирүү? — деп. Житниковго үн берди ал. башын артын карай буруп (О.О.). Амантур **Чомоев** менен анын экинчи номери **Василий Житников** тамекинин күбүнчүгүнөн орток оролгон чылымды алмак-салмак чегип, чала бүткөн **окоптуу** кырында ойлуу, сабыры суз отурушту (О.О.). Кош дөбөнү аралап өткөн кара жолдун өйүз-бүйүзүн кошо жайпап, **чыгышты** карай күр-шар агып жаткан селдин арасында кимдер, эмнелер гана жок: **күнөөкөрдөй** баштарын жерге сала илкиген жөө аскерлер, **расчетторун** жан-жанына чымчык сынары кондуруп алган **замбиректер**, көрөн-жерен үйүлгөн **автомашиналар**, жарадарлар менен катын-балдар түшкөн арабалар, бирөөлөрү салт, экинчилери **комбайн** сүйрөткөн тракторлор, **жөөлөшүп** сыгылышкан уйлар, койлор (О.О.). **Приемникке** киргизилип **коюлган лента** кошо чубалып, кутусун көнтөрүп кетти (О.О.). Бирок **“Юнкерстер”** **бомба** ташташкан жок (О.О.). Эсине эми араң келдиби, же мурунтан эле эсин жоготкон эмеспи, тиги кара жолдогу **танкенин экипажы**, үстүнкү **люктан пулеметтуу** башын чыгарып, кандайдыр дөбөлөрдүн далдасына кирип кеткен **самолётторду** карай атып жатты (О. О.). Бар болгон замбирек, **минометтору** менен биздин окоптор менен **ячейкаларды** аткылай баштады (О.О.). Салам айтып **палатага** кирген соң, **Лидия Макаровна** кериле жай басып, түз эле **абышканын** тике маңдайына келди (О.О.). Анын айынан палатага Олена кез-кезде гана, өтө зарыл учурларда гана, **каттоочу** болуптур (О.О.). — Алдагы кагазда эмне бар экен, Амантур? — деди **Мисюра** (О.О.). Дубалда илинген календарда **“1-апрель”** деп **бадырая** жазылып турганын ал байкаган жок (А.Мур.). Кичинекей кезибизде **Мамадияр** абанын багына булбул үнүн **уккапы** барар элек, бир убакта булбулдар **безеленип** сайрап кирчү, биз дем тарта албай, кулагыбызга кумдай куюп, **муюп** олтуруп калчубуз (А.Мур.).

Экөөгө бирөө бата албайт,

Аттууга жөө жете албайт.

Туура жүргөн азамат

Туугандан алыс кете албайт.

Кайраттуунун алдынан

Каршы душман өтө албайт (Т.).

ОРФОГРАФИЯЛЫК ТАЛДОО

Орфография сөздөрдү туура жазуунун бирдиктүү эрежелерин үйрөтөт. Ар бир тилдин өзүнүн морфологиялык, фонетикалык же жазуу салтындагы ж.б. өзгөчөлүктөрүнө жараша орфографиянын түрдүү принциптери тандалып алынат.

Сөздөр морфологиялык түзүлүшү боюнча уңгу жана мүчөлөрдөн турат. Кыргыз тилиндеги уңгулар көпчүлүк учурда тыбыштык жактан туруктуу келет. Ал эми мүчөлөр болсо уңгунун же негиздин аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай өзгөрүлүп айтыла берет. Мындай өзгөчөлүк алар үчүн бирдей принципти колдонууга мүмкүндүк бербейт.

Ошондуктан уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн жазылышы эки түрдүү орфографиялык принципке негизделген.

1. Морфологиялык принцип.

2. Фонетикалык принцип.

Морфологиялык принципке ылайык уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбай, алардын баштапкы тыбыштык көрүнүшү сакталып жазылат. Фонетикалык принцип боюнча мүчөлөр уңгуга уланганда кандай өзгөрүүлөргө учураса, жазылышында ошол түрү сакталат. Орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн жазылышы орус тилиндегиден айырмаланбайт. Бул традициялык принцип болуп эсептелет.

Кыргыз орфографиясында сөздөрдү туура жазуу үчүн төмөнкүдөй бир катар эрежелердин системасы иштелип чыккан.

1. Сөздөрдү жана сөз мүчөлөрүн жазуунун эрежелери.

2. Сөздөрдү бирге, бөлөк жана араларына дефис белгисин коюп жазуунун эрежелери.

3. Баш тамгаларды жазуунун эрежелери.

4. Сөздөрдү ташымалдап жазуунун эрежелери.

Орфографиялык эрежелер мектеп тажрыйбасында фонетикалык, грамматикалык материалдар менен тыгыз байланышта өтүлөт. Ал материалдар канчалык терең, аң-сезимдүү өздөштүрүлсө, туура жазуунун эрежелери да эсте ошончолук бекем тутулат.

Орфографиялык талдоолор дээрлик ар бир кыргыз тили сабагында жүргүзүлсө да, окуу китептеринен алардын калыпка түшкөн үлгүлөрүн учурата элекпиз. Бирок иш жүзүндө төмөнкүдөй ырааттуулук, жалпы система жетекке алынып жүрөт.

1. Талдануучу орфограммаларды, алардын мүнөзүн аныктоо. Мында орфограммалардын жазылыштары менен айтылыштары, тилдик (лексикалык, фонетикалык, грамматикалык) материалдар менен байланышы такталат.

2. Орфограммага негизделген орфографиялык принциптерди, эрежелерди түшүндүрүү.

Мисалы, **куюп** деген сөздү алсак, талдануучу орфограммалар **к**, **ю** тамгаларында. Аларды талдоо үчүн, графикалык жана фонетикалык материалдарды эске түшүрүп, тийиштүү орфографиялык эрежелер менен байланыштырабыз. Жоон үндүү катышкан муунда келип, «к» тыбышы түпчүл болуп айтылды жана алфавиттеги бир эле **ка** тамгасы аркылуу туянтулду (ичке үндүүлөр менен келип, артчыл түрдө (күн) айтылуучу вариантын эстегиле). Ал эми **ю** үндүү тыбыштан кийин туруп, «йу» деген эки тыбыштын ордуна колдонулду. Уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн жазылышындагы үнсүз, йоттошкон тамгалардын жазылыш эрежелерине негизделген.

Түбү! Бул сөздө талдана турган төрт орфограмма бар (алды сызылды). Алардын жазылышын фонетикалык жана морфологиялык материалдар менен байланыштырып түшүнүү керек. Сөз **түп** — **ы** деген морфологиялык бөлүктөрдөн турат. (1) Уңгу «п» тыбышы менен аяктап, үндүү тыбыштан турган мүчө улангандыктан, «п» тыбышы «б» тыбышына өтүп айтылды да, ал айтылышы жазууда сакталды жана (2) ошол эле учурда эки үндүүнүн ортосунда «б» тыбышы «в» сыяктуу айтылгандыгына карабастан, **б** бойдон калды. (3) Уңгудагы үндүүгө үндөшүп, — **ы** мүчөсү ичке, эринчил «ү» тыбышына өтгү. (4) Уңгу менен мүчө бирге жазылды. Эки бөлүктүн тең жазылышында фонетикалык принцип негизге алынды.

Орфографиялык талдоолорго көнүгүүдө окуу китептеринен башка төмөнкүдөй кошумча адабияттарды, орфографиялык сөздүктөрдү да колдонула.

1. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери. — Ф.: Мектеп, 1972-жана кийинки жылдардагы басылыштары.
2. Ахматов Т.К., Жалилов А., Жороев И.М. Кыргыз тилинин практикуму: фонетика, орфоэпия, орфография. -Ош, 2001.
3. **Кандай жазылат?** Түз. Т.Аширбаев, Т.Кулушев. -Ош, 1999.
4. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. — Ф.: Мектеп, 1966.
5. Карасаев Х. К. Орфографиялык сөздүк. — Ф.: КСЭнин башкы редакциясы, 1983.
6. Карасаев Х.К. Орфографиялык сөздүк: Мектеп окуучулары үчүн. — Ф.: Мектеп, 1987.
7. Сейдакматов К. Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү. — Ф.: Мектеп, 1985.

Алды эки сызылса, ал тамгада же морфемата эки орфограмма бар экенин билдирет.

Орфографиялык талдоонун үлгүлөрү

Толгон ай көтөрүлүп, терebel кадимкидей жарык. Баятан бери **Каргабайды** сөзгө албай өз жайына койгон Каражаак да кандайдыр **кыялдын** үстүндө термелип келаткансыган (А.Ст.).

Толгон деген сөздө орфографиялык талдоо жүргүзө турган төрт орфограмма бар.(1) Биринчиси **тэ** тамгасында, ал сүйлөмдүн башында келип, баш тамга менен жазылды, баш тамгалардын колдонулушундагы эрежеге негизделди. Сөз **тол** + **гап** деген морфемалардан түзүлгөн. Калган орфограммалар мүчө менен байланыштуу.(2) Мүчө, кандайдыр белгилер аркылуу ажыратылбай, уңгу менен чогуу жазылды жана (3) уңгудагы жоон, эринчил “о” тыбышына үндөшкөн түрү (-гон) жазууда сакталды.(4) Жоон үндүү менен жанаша айтылгын түпчүл “г” тыбышы бир эле **гэ** тамгасы менен берилди. Уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн жазылыш эрежелери, фонетикалык принцип жетекке алынган.

Ай сөзүндө биринчи тамга талданат. Орфографиялык эрежелерге ылайык **жер, күп, ай** деген сөздөр астрономиялык энчилүү ат эмес, жалпы ат маанисинде жумшалса, баш тамга менен эмес, кичине тамга менен жазылууга тийиш болчу. Бул сүйлөмдө жалпы ат катары келип, аталган эреже сакталды.

Каргабайды. Бул сөздө талдоого алына турган алты орфограмма бар. (1) Сөз энчилүү ат катары баш тамга менен, татаал сөздөн түзүлгөн адам аты болгондуктан бирге жазылып жатат. (2) **Ка**, (3)**гэ** тамгалары жоон үндүүлөргө таасирленген түпчүл “к”, “г” тыбыштарын туюндурат.(4) Эки үндүүнүн ортосунда «б» тыбышы “в” тыбышына окшошуп айтылса да, **бэ** тамгасы менен берилди. (5) Сөз уяң үнсүз менен аяктагандыктан, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн — **ды** варианты сакталды,(6) уңгу менен мүчө бирге жазылды. Ошентип, бул сөздүн жазылышында баш тамгалардын, татаал сөздөрдүн, уңгу менен мүчөнүн жазылыш эрежелери, фонетикалык принцип колдонулду.

Кыялдын. Мындан төрт орфограмманы талдайбыз. (1) Жоон үндүүлөрдүн таасиринде түпчүл болуп айтылган “к” тыбышы алфавиттеги бир эле **ка** тамгасы аркылуу туюндурулду. (2) Уңгу сөздөрдө үндүүлөрдөн кийин **я** тамгасы **йа** тыбыштарынын ордуна жүрөт. Сөз **кыял** + **нын** деген эки морфемадан турат.(3) Уңгу менен мүчө эч кандай белгилерсиз чогуу жазылды.(4) уяң үнсүздөн кийин илик жөндөмөсүнүн **-дын** варианты келди. Бул сөздүн

жазылышында уңгудагы йоттошкон, мүчөдөгү үнсүз тамгалардын эрежелери жана мүчөдө фонетикалык принцип эске алынган.

Ошол **ичтен** күйүп жок болуу **процессине** каршы күрөшкө эн мыкты күчтөр, илимий жана материалдык каражаттар аябагандай жумшалган (Ч.А.).

Ичтен. Бул сөз **ич** + **дан** деген морфологиялык бөлүктөрдөн турат. (1) Сөз **ч** тыбышы менен аяктап, ага уланган мүчө **т** тыбышы менен башталгандыктан, **ч** тыбышы **ш** тыбышына өтүп айтылды, бирок жазууда **ч** тыбышы сакталды. (2) **Чыгыш** жөндөмөнүн **-дан** мүчөсү уңгудагы ичке, эринсиз үндүүгө, каткалаң үнсүзгө карай окшошуп айтылды жана жазууда да ошол түрү сакталды. (3) Эреже боюнча уңгу менен мүчө бирге жазылып, биринчи бөлүгүндө морфологиялык, экинчи бөлүгүндө фонетикалык принцип назарда турду.

Процессине. Морфологиялык жактан үч бөлүккө ажырайт: **процесс + и + йе.** (1) Традициялык принципке ылайык орус тилинен өздөштүрүлгөн уңгу бөлүгүнүн жазылышы орус тилиндегиден айырмаланбады. Ал эми (2,3) мүчөлөр аяккы үндүү тыбышка карай төл сөздөрдөгү тыбыштык өзгөрүүлөр сыңары ээрчишип айтылды жана ошол түрүндө жазылды, (4,5) мүчөлөр чогуу жазылды. Уңгуда традициялык, мүчөлөрдө фонетикалык принциптер жетекке алынды.

Көнүгүү үчүн мисалдар

Кара тамга менен терилген сөздөргө орфографиялык талдоо жүргүзүлө.

Куржунду эки өркөчтүн ортосуна артасынан салып, **Найман Эпе Желмаянга минди.** (Ч.А.). **Ак-Жар айлыбыз** тоо этегинде, суулар шаркырап аккан чоң тектирге орношкон (Ч.А.). **Президент, өкмөт, ЖК** мындай саясат жүргүзсө, биз колдойбуз, көмөк көрсөтөбүз ("А"). **Миң-Куш** шаарчасындагы **Ак-Улак** көмүр кенинде 20 миң 200 сом акча каражатын жок кылууга жол берилген ("Аа"). Билгениңиздердей, мамлекеттик мүлктүн көпчүлүгү **Кыргызстандын атуулдарына АТК¹** аркылуу төлөмсүз ыйгарылып берилет ("ОЖ"). 1993-жылы да мурдагы жакшы традиция улантылып, көптөгөн райондор өз студент балдарына **гумжардам** алып келип таркатышты ("КР"). Бир четинен **Кытай** менен **АКШ**

¹ АТК - акы төлөм каражаты

дагы көрүнөөсүн көрүнөө, көмүскөсүн көмүскө кылып, укуругун узун ыргытып, желкеде туруп, тактеке ойнотчудай кейпте ("Аа"). Профессор Хусейин Карасаевдин **"Тил, адабият кенчтеришен баян"** деген эмгегин окуган сайын кызыгып, кубанып отурам (Т.С.). Акын-жазуучулардын алгачкы муундары бардыгы дээрлик ушул **"Эркин тоодо"**, **"Советтик Кыргызстанда"** кызмат өтөштү (Т.С.). **ГЭСтер курулду** (Т.С.). Муундан-муунга өтүп келаткан мурастарды өнүктүрүү максатында 1994-жылда облусубуздун аймагында төмөндөгүдөй **кароо-сынактар** өткөрүлөт: 1. **Үй-бүлөлүк ансамблдердин кароо-сынагы 25-26-февралда.** 2. **Төкмө акындардын кароо-сынагы 15-16-апрелде ("ОЖ").**

Ангыча эле көз алдыма **шаан-шөкөткө** толгон өткөн замандагы кыз узатуу тою тартыла калды да, делебем козголо түштү. **Жаагын** жанган ырчысыз **кыз оюну** болмок беле, мен **адегенде** эле жар салып ырдаган акынды көрдүм, андан ары **катар-катар** тизилген ак боз үйлөрдүн ортосунда **аяты бакан** тепкен ай чырайлуу кыз-уландар жана **булутсуз** бозомук асманда толгон ай мелтиресе, ары жактан тоо **суусунун** шары чыгып, кезек-кезегинде эликтин бакырганы **угула**, кыз өргөөсү жак өзүнчө кымгуут, **не бир сыйкырга** толо, кечээ эле жортуулдан башым кетет деп **тартынбаган** жигиттер, мына эми өзүнчө адеп сактап, не бир сонун тамашага кумары **канбай**, сыйкырдуу тандын, жайкы тандын, **өтпөөсүн** тилеп жатышкансыйт. Айлуу түндө, тоо **этегинде**, жашыл өрөөндө, **атактуу** мырзанын тою өтүп жатса, анын миң түркүн кереметин сөз менен **сүрөттөө**, көз алдыга келтирүү кимдин колунан келмекчи, кала берсе, мен өзүмчө эргип, өзүмчө сүрдөй түштүм. **Мындай** той көчмөн элдин турмуш-шартында далай ирет болгондур, бири-бирин кайталабаган дөөлөтү, сөөлөтү өзү менен кошо кетти дечи, атаганат. Күндүзү ат чабыш, эр **сайыш**, жамбы атуу, **күрөш-эңиш**, кыз өпмөй, төө чечмейине чейин көп **күнгө** созулган тойдун кайсы бир аземдүү сапатын айтып бүтмөк элек (А.Ст.).

Согуш бүтөр жылы **Керимбүбүшүн** звеносуна бекитилген жерди өзүлөрү айдоону уюштуруп, бардык жумуштарды звенонун мүчөлөрү **сапаттуу** аткарышты. Бул жылы ар бир гектар аянттан 600 центнерден, ал эми 1946-жылы 618 центнерден түшүм алышты. Ушул эмгеги жогору бааланып, Керимбүбү өкмөттүк жогорку сыйлык **Ленин ордени** менен **сыйланды**. Көп убакыт өтпөй, ал кыргыз элинин ишенимдүү кыздарынын бири катары СССР

Жогорку Советине депутат болуп шайланды, кийинчирээк жетишкен ийгиликтери үчүн **Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланып**, 1949-жылы селолук советтин председателдигине көтөрүлдү. Бирок Керимбүбү бул орунда көпкө иштеген жок, анын себебин: “Бул иш жооптуу болсо дагы, эмнегедир мени талаага, кызылча **плантациясына** тартып туруп алды. Ошентип жүрүп, эки жыл иштегенден кийин суранып жатып, кайра кызылча өстүрүүгө кеттим”, — деген Керимбүбүнүн өз сөзүнөн ачык түшүнүүгө болот (Ас.Т.).

Өткөн 21-апрелдеги окуядан кийин Жаныбек Салибайга көмөккө Кошбай корбашыны баш кылып, кырк атчан басмачы жиберген болчу. 24-апрелде жети атчан дозорду **буктурмадан** тосуп, мына ушул **Кошбай** кол саяган. Бул жоруктан соң Кошбай менен Салибай дароо **Кара-Шорого** киши чантырып, **бир пече чек арачы** өлгөнүн, колго түшүрүлгөн, алынган куралдар жөнүндө айтып, эми Жаныбек өзү эртерээк келип, №4 — **заставаны, Кашка-Суу** кароол постун, алууга башчылык кылуусун суранышат. Жаныбек: “Колго түшкөн чек арачыларды өлтүрбөгүлө”, - деген катуу буйрук менен көмөккө **Өмүр Кашка** корбашыны жиберди.

Өмүр Кашка келген соң, эки бир тууган Салибай, Алибай, ууру Барбыш, Кошбай корбашы биригип, жалпысынан **80 чакты** басмачы болуп, үч топко бөлүнүшөт да, биринчи тобу **Ой-Талга**, экинчи тобу **Кашка-Суу** кароол постуна, үчүнчү тобу **Эшик-Арт** заставасына кол салып, камоого алып **киришти** (Т.К.).

Эки класс акыркы саатта **географияны** кошулуп окушту. Эжей кызуу сөзгө кирди: “**Монголия — Борбордук Азиядагы** мамлекет. Советтер Союзу жана **Кытай Эл Республикасы** менен чектешет. Калкы бир жарым миллиондон ашык...”

Мугалимдин сөзү **Кансулуунун** кулагынын сыртынан **кетип жатты**. Өзү менен катар партада олтурган “б” класста окуучу Абзийден көз албай, **кайра-кайра** карай берди. Абзий болсо аны карагысы жок, эки көзү эжейде.

— Тынч отур, **Бейшеева!**

Кансулуу тынчый түштү. Эжей сөзүн андан ары улайт: “Элинин токсон **проценти** — монголдор, **мындап** башка тувалар, **казактар, кытайлар...**”

Кансулуу дагы бир жолу Абзийди карагысы келди (А.Мур.).

ЛЕКСИКАЛЫК ТАЛДОО

Сөз — тилдин эң негизги бирдиктеринин бири. Сөздөрсүз тилди элестетүү мүмкүн эмес. Сөздөрдүн маанилери боюнча өз ара ар кандай карым-катышта (маанилеш, карама-каршы ж.б.) келиши, бир эле сөздүн тике, өтмө маанилерде, стилдик жактан түрдүү жагдайда колдонулушу — тилдин эбегейсиз зор кызматындагы ички кудуреттеринин бир жагы. Сөздөрдүн туюндурган маанисин, орундуу, орунсуз жумшалышын билбей туруп, ой-пикирди туура, жеткиликтүү берүү мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз тилин үйрөнүүдө лексикалык материалдарды билүүгө олуттуу көңүл бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдүн жыйындысы лексика же сөздүк курам (состав) деп аталат. Лексиканы изилдөөчү тил илими — лексикология. Тил илиминин бул бөлүгү сөздөрдүн табиятын, маанилерин, маанилик топторун, стилдик түрлөрүн, чыгыш тегин ж.б. үйрөтөт.

Мектеп практикасында лексикалык материалдарды терең өздөштүрүү максатында лексикалык талдоолордон сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүүгө өзгөчө көңүл бурулуп жүрөт.

Талдоонун планы

1. Талданып жаткан сөздүн лексикалык маанисин чечмелөө жана анын жеке же көп маанилүү сөз экенин аныктоо (эгер көп маанилүү сөз болсо, ар бир маанисине сөз тизмеги, сүйлөм тибинде мисал келтирүү менен талдоо жүргүзүү).

2. Сөздүн тике же өтмө мааниде колдонулуп жаткандыгын түшүндүрүү.

3. Сөздүн синонимдерин, антонимдерин жана омонимдерин табуу.

4. Сөздүн стилдик боекторун аныктоо (Стилдик жактан бейтарап сөзбү? Китептик же оозеки сүйлөшүү лексикасына киреби?).

5. Сөздүн чыгыш тегин аныктоо.

Лексикалык талдоонун үлгүлөрү

Өмүр желдей соксо, мен аткан октой тез зуулдап келем (К.Ж.).
Бул сүйлөмдөгү зат атооч өмүр адамдын, айбандын жана

өсүмдүктүн жаралгандан өлгөнгө (куураганга) чейинки физиологиялык абалы маанисин билдирди. Тике мааниде келди. Ал мындан башка турмуш-тиричилик туюмунда да колдонулат: **Өмүр** татаал. Бул **өмүрдө** жамандык көрбөйлү ж.б.

Синоними -- **жашоо**, антоними – **өлүм**. Стилдик жактан бейтарап лексикага кирет. **Өмүр** -- араб тилинен өздөштүрүлгөн сөз.

Тез сөзү: 1) чукул, кыска мезгилдин ичинде (тез жолугуу, тез бурулуу); 2) жогорку ылдамдыкта, бат деген маанилерди билдирет. Келтирилген сүйлөмдө экинчи, өтмө маанисинде колдонулду.

Синонимдик түгөйлөрү: **бат, бачым, ылдам**. Омоними **тез** – зат атооч, боз үйдүн уук-керегелерин жасоочу аспап (станок), жыгач устанын куралы. Антоними – **жай**. Бейтарап стилге мүнөздүү. Теги боюнча иран тилинен кирген сөз.

Мурунку заманда коркок **баатыр** деген **киши** болуп, чымындан да коркчу экен (КЭЖ).

Баатыр – көп маанилүү сөз. 1. Коркпогон, тайманбаган адам, каарман. 2. Эркек адамдарга урмат же тамаша иретинде кайрылуунун формасы: – Кызын алдыр, **баатыр**, күң жумшап салайын (Т.С.). – Элдин аттарын да ая, **баатыр**, -- деди Бүбү жылмая (Т.С.). 3. Өз элин, уруусун тышкы душмандардан коргогон, эр жүрөктүүлүгү менен айырмаланган аскер башчы: ... **баатырлар** баштап, бир ууч эл кээде күчтүү жоодон да өз кыйырын коргоду (Т.С.). 4. Баатырдык, согуштук иштерге эч кандай тиешеси жок эле манаптарга карата колдонулган наам, титул: – Адыке акмак кандын арбагын жаман атты кылбай, эси менен жүрсүн. -- деди Акимкан **баатыр** (Т.С.).

Талдоого берилген сүйлөмдө **баатыр** сөзү биринчи мааниде колдонулду, тике мааниде. Үчүнчү, төртүнчү маанилери — эскирген маанилер, азыркы мезгилде пассивдешип кеткен. Элдик фольклордо, өткөн турмушту сүрөттөгөн чыгармаларда жолугат.

Баатырдын синонимдери: **эр, каарман, шер, арстан, жолборс, кабылан, сырттан, эрен**; антоними – **коркок**. Стилдик жумшалышы боюнча бейтарап, монгол тилинен кабыл алынган.

Киши сөзү ойлоо жана сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, өндүрүш куралдарын жасап, аны коомдук эмгекте пайдалана ала турган тирүү жан деген лексикалык маанини билдирет. Тике мааниде жумшалды. Бул сөз мактаганда, жактырганда да колдонулат: Ал **киши** экен, сөзүндө турду.

Адам, пенде, инсап деген сөздөр **киши** менен синонимдеш.

Туук кашка булак шылдырап, теребелде байчечекей кулпурат (Т.С.).

Туук сөзү төмөнкүдөй тике жана өтмө маанилерди туюндурат.

1. Өзү аркылуу жарык өткөрүп турган, ары жагындагы нерселер көрүнүп турган, таза, киргил, күнүрт эмес.

2. Нагыз, чыныгы, анык (**туук** сөз). Сүйлөмдө тике, биринчи маанисинде колдонулуп жатат. Бул сөздүн мөлгүр, таза деген синонимдери бар. Антоними -- **киргил**. Бейтарап лексикага кирет.

Булак сөзү да көп маанилүү. Тике мааниси – жер астынан агып чыккан суу. Сүйлөмдө дал ушул мааниде жумшалды. Бир нерсенин келип чыккан жери, кенчи; жаман суюктук, ирин бөлүнүп чыгуучу кулак оорусу; илимий изилдөөгө, билим алууга негиз болгон жазма эстеликтер, даректер, эмгектер сыяктуу өтмө маанилерди да билдирет: Кайнап чыккан көп ырдын, **Булагы** элен, Токтогул (Б.); Кулагы **булак** болуу. Ош шаарынын тарыхына байланыштуу араб-иран тилиндеги **булактар** менен таанышуу кызыктуу.

Булактын синоними – **башат**. Омоними – **булак**, күтүлбөгөн жерден бир нерсенин булт этип көрүнө калышын же булактаган, кылыктанган көрүнүшүн туюндурган элес тууранды сөз.

Талдоонун бул түрүн жүргүзүп жатканда, сөздөрдүн лексикалык маанилерин түшүндүрүүдө, тике, өтмө маанилерин аныктоодо түшүндүрмө сөздүктөрдү пайдалангыла. Ошондой эле, талданып жаткан сөздүн синонимин, антонимин, омонимин, кайсыл тилден кабыл алынганын табууда да ошол багыттагы сөздүктөргө таянсаяр болот. Силер кошумча адабият катары пайдалана турган сөздүктөр – төмөнкүлөр:

1. Абдулдаев Э., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1990.

2. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү: Биринчи китеп. – Ош, 1998.

3. Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1984.

4. Мукамбасев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – I том. – Ф.: Илим, 1972; Экинчи басылышы. – Ф., 1976.

5. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

6. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. Экинчи китеп. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987.

7. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. – Фрунзе: КСЭнин башкы редакциясы, 1986.

8. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1988.

9. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1986.
10. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү / Түз. К. Сартбаев., С. Үсөналиев. – Ф.: 1973.
11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
12. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I том – Фрунзе: Мектеп, 1984.
13. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1980.
14. Кыргызча-орусча сөздүк / Түз. К.К.Юдахин. – М.: СЭ, 1965; – 1, 2 китеп. – Ф.: КСЭнин башкы редакциясы, 1985.
15. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф.: Илим, 1988.

Көпүгүү үчүн мисалдар

Кара тамга менен терилген сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүлө.

Баарда, беш жүз ирик айдатып, Анжиянга барды (Т.С.). Аңызда **боолор** жуушаган койдой калын (Т.С.). **Ири-ири** жазылган **тамгалар** сап-сап тартып, ак кагаздын бетинде кандайдыр жарышкансып көрүнөт (Т.С.). Арка **жактап** келаткан үч атчан Шабыраалынын **үңүөн** улам кайрыла калышты (Н.Б.). Жылдызкан тигилердин турушун чыдамсыздык менен **күтү** (Н.Б.). Баягы жигит **асыл** ташты алгандан ушул шаарга келип, ташты ханга берип, **вазир** болуп алыптыр (КЭЖ). Бала зынданда жатканда, баягы жыландын **айткан кеби** эсине түштү (КЭЖ).

Ызаты бар **кар** болбос.

Ачуу кылган **чоң** болбос (М.К.).

Жаман айткан **суук** сөз.

Сөөккө баскан тамгадай (М.К.).

Аяздуу **кара** түн дулдуюп жатты мектеп үстүндө (С.Ө.). – Замана не болуп баратат, **эгең?** (Т.С.). Хан аябай кубанып, баланы мончога түшүрүүгө буйрук берип, андан кийин жакшылап кийинтип, **тамакка** тойдуруп, анан **кооз** жасалган бөлмөгө жаткырып койду (КЭЖ). Боркулдап кайнаган калыбында боз **буусу** оргуван кайнак суу шырылдап, бечара жесирдин бетин жошолоп жиберди (С.Ө.). Жылкы, өзөн бойлоп, **өр** тартып, жайылат (Т.С.).

Кыялап өткөн **көч** элек,

Кыз экөөбүз **өч** элек (Т.М.).

-- Тегерете ашталган **керегелердин** үстүнө да кереге жабылат. Анан кыл жиптер менен бекем байланган соң, ичине он чакты жигит кирип алып, **камыштып** арасындагы жолборс жаткан жерге чейин керегелерди көтөрүп бара беришет. Жакындан кыйкырып чочутканда, ал өзү эле кол салат. **Секирип** келип керегеге урунган жолборсту жигиттер найза менен **жүрөккө** мээлеп саят. Жолборс абдан **өжөр** келет: качкандын ордуна, күрүлдөгөн шер кереге ичиндеги адамдарга ого бетер катылат. **Шамдагай** жигиттер анан бат эле аны **колтукка** сайып, оодарып таштайт. Анда жигиттер шердин терисин бүлдүрбөөгө аракеттенчү. Ан уулоонун **кызыгып** айтпа, а бирок мен өзүм жолборсту тирүү кармаганды көрө элек болчумун. (А.Ст.). Аны жайына жөн коюп, мен өз алдымча бастырышка ниет кылдым да, маңдайымдагы шаңкайып көк асманды тиреген ак **чокуларга куштарым** артып, ошондон улам тиги балага таарынчымды унутуп барам (К.А.). Ээрдин **кашып** барабан кылып черткилеп, ийиндерин **болкулдатып**, өз обонуна өзүнүн жаны жыргап, эч токтолбой барат. Атаганат, ушундайда жылкынын кыйдысын айт (К.А.). ... Мунарбек **чаканып** түпкү кырбуусуна томугун уруп алып, көзүнөн от чагылат (К.А.). Керимдин анда он экиге толоюн деп калган ууз бала **кези** (К.А.). Мен эртеси **сабакка** кечигибирээк келдим (Т.Ад). **Көп** убакытка чейин ойлонуп, кыялданып, узун жомокту ойлоп алам да, кай бирде, **аягына** чыкпай талыкшып, уктап кетсем, **эртеси** жаткан соң, кайра улап ойлонор бала кезден мага байыр (Т.Ад.). А эшиктен көрүнгөн токойдун төрт бурчтуу тилкеси, **айдын** нуруна көшүлүп, үргүлөп турат (Кен.Ж.).

Буга көп заман болду. Кай жыл экени жадымда жок, январь айынын суук күнү, жол келе жатып, **кеч** кирип бараткан кезде бир үтүрөйгөн боз үйгө **бурулдум**. Бул бир кашаттан түшө бериште, сарайчанын жанында **жалгыз** үй болчу. Күнү бою **жөө басып** чарчап, анын үстүнө, **алдымдан** утур карды-бороон болуп кетип, эми мындан ары жүрө турган **чама** жок эле.

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда, мурунтан согуп отурган **ангемелери** бөлүнгөн да жок. Жанындагы кишиге аркасын ыктай, **отту** карай демитип, **этегин** жамаачылаган көк мата көйнөгү **бар**, отун **табынан** бөрткөн кызыл балтыр, сегиз-тогуз жашар секелек кыз отурап. Ушуга көзү менен **мурду** жазбай окшогон бир орто жашаган **аял** казан-аяк жак менен алаксып жүргөн.

Азыраак отургандан кийин **төрдө сүйлөшүп** жаткан сөздөрдөн улам кирпидей тикирейген коюу кашы бар, жайык **жүз**, уюган кара сакалы бар кишини бул үйдүн ээси болбосо керек деп **болжодум**.

Мага **назарын** салган ушунда бир кемпир болду. **Бери** болгондо жетимиштин кырындагы киши. Бул экөөбүз ортобуздан тутамдап **саман** жаккыдай гана жер коюп, катар отурабыз. **Отун** **ным**. Бирде жалбырттап жанып кетсе, бирде жалп этип **өчүп**, үйдүн ичи күнүрттөй түшөт.

Кожунам экөөбүз бирөөдөн жашыруун сүйлөшүп жаткандай, **табышыбыз акырын** гана чыгат. Төрдөгүлөрдүн бир да **жумушу** жок. **Бая** мен келген ченде гана секелек кыздын артында отурган киши:

-- Алдагы **түйүнчөгүн** эмне? -- деп. менден бир ооз кеп сураган.

-- Ал **дүнүйө** дейсизби. өзүмө жараша бир көр **оокат** да...

Мындан кийин биз жайыбызга калып, алар өз алдынча боло берди. Ангеменин эмки жагы **малай** жүргөн бирөөнүн **акысы** тийбегени жөнүндө болуп жаткан сыяктуу...

Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат: -- ...Бечара киши жан багышка орус ичи **жакшы** болот экен. Мынабу дөңдөгү кыштак ошол. **Жолдо** көргөндүрсүн. Келгенибизге беш-алты жыл болду. Бу жерде бизден **бөлөк** кыргыз жок.

Муну таштай берип, баятан болуп жаткан ангемеге кайра көчтү:

-- **Жетимчиликти** көп **тарткан** экенсиң. "Тескейге баратам" дедиңби?

-- Ооба.

-- Ата-энең качан **өлгөн**?

-- Көп жыл болду...

-- Кайра ошонун жакшы, кулунум. **Элең** байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө: "Балам алда кандай болду экен?" - деп, **саңааркап куурабайт** беле... Дүнүйө чиркин -- алмай-селмей ошуп отура турган неме. Акыр өлбөсөн, сен да бир күнү жетилип кетерсиң... Түнүчүндө көзү кургур да **көрбөйт**. Болбосо тизеңдин береги жерин **бүрүп** берет элем. **Чокоюң** да-суу...

Эшиктин ар кай жеринен зыркыраган **борошо** так менин **тоңумдун** жыртыгын көздөп тургандай, коолдоп бир капталым муздап отурду. Коңор-конбосум али ачылган жок. Үй **тар**, адамы көп... (М.Э.).

СӨЗДҮН СОСТАВЫ ЖАНА СӨЗ ЖАСОО БОЮНЧА ТАЛДОО

Сөздүн составы боюнча талдоо

Сөздөрдүн морфологиялык составы жөнүндөгү түшүнүктөр башталгыч класстардан тарта белгилүү. Бирок V класста "Сөздүн составы, сөз жасоо жана орфография" деген бөлүктө (169-187-беттер) кенири өтүлөт. Андан кийин VI класста (55-69-беттер), 7-класста (252-268-беттер)¹ сөз жасоо менен байланышта кайталанып, терендетилип отурат. Ошондой эле, ар бир сөз түркүмүн өткөндө, аларга морфологиялык талдоо жүргүзгөндө, сөздөрдүн составдык бөлүктөрүнө кайрылбай коюуга болбойт.

Ошентип, алар улам кайталанып, "өтө тааныштай" сезилгени менен, өздөрүнө мүнөздүү татаал сырлары көп. Кыргыз тилинде сөздү составына карай талдоо төмөнкүдөй тартипте жүргүзүлөт.

1. Сөздү сөз түркүмү, жөнөкөй, татаал түрлөрү боюнча аныктоо жана унгу, мүчөгө ажыратуу.

2. Мүчөлөрдүн кызматтык түрлөрүн (сөз жасоочубу, же форма жасоочубу, же сөз өзгөртүүчүбү) аныктоо.

3. Сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү түрлөрү боюнча мүнөздөө.

1. Сөздөрдү составдык бөлүктөргө ажыратуу, аларды мүнөздөө сөз түркүмдөрү менен тыгыз байланышта болгондуктан, алгач анын кайсы сөз түркүмүнө кирерин билип алган оң. Анан жөнөкөй жана татаал түрлөрү ажыратылат. Жөнөкөй сөздөр бир гана сөздөн турат, татаал сөздөр эки же андан ашык сөздөрдөн туруп, бир маанини билдирет: **күн, тоо, таш бака, темир жол.**

Унгу менен мүчөнү аныктоодо алардын эрежелерин, негизги белгилерин эске түшүрүү зарыл. Унгу — өз алдынча туруп, лексикалык маани берген, башка сөздөрдүн жасалышына уютку болгон, тыбыштык жактан көбүнчө туруктуу келип, мүчөлөрдү өзгөртүүгө учураткан сөздүн бөлүгү. Ал эми мүчө деп өз алдынча колдонулбаган, маанилери унгуга уланганда гана белгилүү болгон, унгудагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай көбүнчө тыбыштык жактан өзгөрүүлөргө учураган сөздүн көмөкчү бөлүгүн түшүнөбүз.

Унгу сөздүн маани берген бөлүгү болуп, аны табуу басымдуу учурларда анча кыйынчылык туудурбашы мүмкүн. Мисалы: **суу/луу, кес/ме, бас/ым, баш/та, күч/сүз, көз/дө** ж.б. Бирок айрым

¹ Ар кандай жылдарда басылган окуу китептерде өзгөрүү бөлүгүн эске алдыла.

чаташууларга алып келе турган төмөнкүдөй учурларды эске тутуу зарыл.

а) **Бүркүтчү, өтүкчөн** сыяктуу сөздөрдө **бүр, өт** бөлүктөрү бир караганда уңгудай туюлат, анткени тилде тыбыштык жактан буларга окшош сөздөр бар: **өт толуу, төргө өт, бүр байлоо, этекти бүр**. Бирок уңгуну мындай сырткы окшоштукка карай аныктоого болбойт. Туунду сөз менен түзүүчү (уңгу) сөздүн ортосундагы маанилик байланышка көңүл буруу керек. **Бүркүтчү** сөзү менен **бүр** деген эки омоним сөзүнүн “бүчүр”, “тепчип тиге коюу” маанилеринин ортосунда эч жалпылык жок. **Бүркүтчү** сөзүнүн уңгусу — **бүркүт**, андан **бүркүт** таптап, **бүркүт** салуучу адам маанисиндеги сөз жасалган. Ар дайым сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалган туунду сөз кайсы сөз түркүмүнө өтпөсүн түзүүчү сөз менен маанилик жактан байланышта болот. Буга ушул эле **бүркүт** сөзүнөн жасалган туунду сөздөрдү мисал келтирип көрөлү: **бүркүттүк, бүркүттүү, бүркүтчөн, бүркүтчү, бүркүтчүлүк, бүркүтчө**.

Өтүкчөн сөзүнүн уңгусу - **өтүк**. Ошентип, бул ыкма ар бир сөздүн уңгусун аныктоодо көңүлдүн борборунда болууга тийиш. Ушуга байланыштуу дагы бир нерсени эске алган оң. Аныкталган уңгуну башка уңгулаш сөздөр менен салыштыргыла. Мисалы: **өтүктүү, өтүкчү, өтүктөй, өтүктүк**. Мындан уңгулаш сөздөрдүн маанилик байланыштары дагы айкын көрүнөт жана уңгунун туура табылганы текшерилет.

б) Кыргыз тилинде аягы **-рын(-рин, -рун), -йын(-йин, -юн), -йыл, -йүр** тыбыштык айкалыштар менен бүткөн сөздөргө сөз өзгөртүүчү таандык мүчөлөр уланганда, уңгу тыбыштык жактан өзгөрөт жана ошол түрү (өз алдынча турган турпатына окшобосо да) уңгу катары карала берет: **карын + ы = кард/ы, эрин + ы = эрд/и, орун + ы = орд/у, дайын + ы = дайн/ы, ийин + ы = ийн/и, моюн + ы = мойн/у, айыл + ы = айлы, үйүр + ы = үйр/ү** ж.б.

Ушундай эле көрүнүштү **уйку**, сөз сыяктуу сөздөргө сөз жасоочу **-ла, кызыл, сары** өңдүү сөздөргө **-гыч, -ар, -гылт, тап, сеп, кап** сыяктуу этиштерге форма жасоочу чакчыл **-ып**, аягы **“к”, “п”** тыбыштары менен бүткөн сөздөргө үндүү тыбыштар менен башталган мүчөлөр жалганган учурлардан да жолуктурууга болот: **уйку + ла = ук/та, сөз + ла = сүй/лө, кызыл + ар = кыз/ар, кызыл + гылт = кыз/гылт, сары + гыч = сар/гыч, тап + ып = таа/п, сеп + ып = сээ/п, кап + ып = каа/п, кеп + ы = кеб/и, бак + ым = баг/ым** ж.б.

в) Мен, сен, ал, бул деген ат атоочтор жөндөлгөндө, же аларга таандык мүчөлөр уланганда да, унгулары тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт. Өзгөргөн түрүн унгу деп ажырата беребиз: мен + пын = ме/пын, сен + нын = се/нын, ал + пын = а/нын, бул + пын = му/пун, мен + пыкы = ме/ники, сен + пыкы = се/ники, ал + пыкы = а/пыкы, ал + ым = ап/ым, бул + ым = му/ум.

г) Унгунун аягы "й" тыбышы менен аяктап, ага "а", "о", "у", "э" тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланганда, алар азыркы орфографияга ылайык йоттошкон **я(й+а), ё(й+о), ю(й+у), е(й+э)** тамгалар менен жазылары белгилүү. Мындай сөздөрдү йоттошкон тамгаларды туюндуруп турган тыбыштарга ажыратып жазып, анан унгуна тапкан ыңгайлуу: **кою-кой/у, союу-сой/уу, селее-селей/е, аео-ай(а) /оо.**

Унгу табылган соң, сөздөр мүчөлөргө ажыратылат: **шаар/лар/га, жылкы/чы/лар, тай/лар/дын, мал/ым/ды, сүй/лө/ш/түр/гөн ж.б.**

Мүчөлөргө ажыратууда төмөнкү эки жагдайга өзгөчө көңүл бурулат.

Биринчиден, ар бир бөлүнгөн мүчө өзүнөн мурунку сөздүн бөлүгү (унгу же негиз) менен кошо алганда, өзүнчө колдонула турган сөз болуп, алардын маанилик байланышы сакталыш керек: **кабар/сыз/дык** (кабарсы/здык эмес), **каг/ыл/ыш/тыр/уу** (каг/ылы/шты/руу эмес). Экинчиден, талданып жаткан сөздүн кайсы сөз түркүмү экени, ага тиешелүү мүчөлөр көңүлдө турушу зарыл.

2. Мүчөлөр кызматына карай сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр болуп бөлүнөт. Сөздүн маанисин жана формасын өзгөртүп, жаны сөз жасаса, сөз жасоочу мүчө болот. Сөз түркүмдөрүнүн көбүнүн сөз жасоочу мүчөлөрү бар. Форма жасоочу мүчөлөр сөздүн формасын өзгөртүп, грамматикалык маани киргизет. Буларга иреттик, жамдама сандарды, чакчыл, атоочтук, кыймыл атооч этиштерди, чакты, мамилени, ыңгайды, көптүк санды, сын атоочтун даражасын уюштуруучу ж.б. мүчөлөр кирет.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдүн формаларын өзгөртүү менен, аларды өз ара байланыштырып, ырааттуу ой берүүгө шарт түзөт. Андай мүчөлөргө жөндөмө, жак, таандык мүчөлөр кирет. Мүчөлөрдүн кызматтык түрлөрүн аныктоо үчүн алар уланган сөздөрдүн ички маанилери кылдат текшерилет: **уч/кун, таб/ылга, дөн/гүл, от/кор** — сөз жасоочу мүчөлөр: **үй/лөр, ал/гап, кел/се, бар/гай** — форма жасоочу мүчөлөр: **шаар/дан чык. Өмүр/дүн**

китеб/и — сөз өзгөртүүчү мүчөлөр. Ошондой эле, сөзгө жалганыш иретин да эске алсаңар болот. Эгер бир эле сөздө экиден ашык мүчөлөр кабатташып келсе, биринчи сөз жасоочу, анан форма жасоочу, акырында сөз өзгөртүүчү мүчө орун алат: комуз/чу/лар/га, иш/те/ди/м.

3. Сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү түрлөрү боюнча мүнөздөө үчүн бардык сөз түркүмдөрүнүн мүчөлөрүн (варианттары менен) билүү талап кылынат.

Сөздүн составы боюнча талдоонун үлгүсү

Гүл — табигаттын кооздугу, сулуулугу (Ас.Т.)

Кооздугу: зат атооч, жөнөкөй; уңгусу — кооз, сын атооч; мүчөлөрү -дуг, -у; -дуг — сөз жасоочу мүчө, атооч сөздөрдөн зат атоочту жасады; -у — сөз өзгөртүүчү мүчө, жак таандыктын III жагынын мүчөсү.

Атактуу панфиловчу акыркы гранатты ыргытып, батышты көздөй умтулган калыбында жылды (Ас.Т.).

Атактуу: сын атооч, жөнөкөй; уңгусу - ат, зат атооч, мүчөлөрү -а, -к, -туу; -а — сөз жасоочу мүчө, атоочтон этиш жасады; -к — сөз жасоочу мүчө, этиштен зат атооч жасады; -луу — сөз жасоочу мүчө, атоочтон сын атооч жасады.

Ыргытып: этиш, жөнөкөй; уңгусу -ыргы; мүчөлөрү -т, -ып; -т — форма жасоочу мүчө, аркылуу мамиленин мүчөсү; -ып — форма жасоочу мүчө, чакчыл этиштин мүчөсү.

Батышты: зат атооч, жөнөкөй; уңгусу — бат, этиш; мүчөлөрү -ыш, -ты; -ыш — сөз жасоочу мүчө, этиштен зат атоочту жасады; -ты — сөз өзгөртүүчү мүчө, табыш жөндөмөнүн мүчөсү.

Жылды: этиш, жөнөкөй; уңгусу — жыл, этиш; мүчөсү — ды, бул — форма жасоочу мүчө, айкын өткөн чактын мүчөсү.

Шаркырап аккан чоң суунун оң четиндеги жайкалган көк чөптүү сазга жайыла конгон айыл (С.К.).

Шаркырап: этиш, жөнөкөй; уңгусу -шар, тууранды сөз; мүчөлөрү -к, -ыр, -а, -(ы)п; -к — сөз жасоочу мүчө, тууранды сөздөн тууранды сөз жасады; -ыр — сөз жасоочу мүчө, тууранды сөздөн тууранды сөз жасады; -а — сөз жасоочу мүчө, тууранды сөздөн этиш жасады; -п — форма жасоочу мүчө, чакчыл этиштин мүчөсү.

Четиндеги: сын, атооч, жөнөкөй; унгусу — **чет**, зат атооч; мүчөлөрү **-и, -нде, -ги; -и** — сөз өзгөртүүчү мүчө, III жактын таандык мүчөсү; **-нде** — сөз өзгөртүүчү мүчө; зат атоочтун экинчи жөнделүшүндөгү жатыш жөндөмөнүн мүчөсү; **-ги** — сөз жасоочу мүчө, зат атоочтон сын атоочту жасады.

Жайкалган: этиш, жөнөкөй; унгусу **-жай**, тактооч; мүчөлөрү **-ка, -(ы)л, -ган; -ка** — сөз жасоочу мүчө, тактоочтон этишти жасады; **-л** — форма жасоочу мүчө, туюк мамиленин мүчөсү; **-ган** — форма жасоочу мүчө, атоочтук этишти жасады.

Күндүн **мурду көтөрүлүп**, улуу шашке **жакындаган** кезде, башка жактагы **айылдардан** бирден-экиден аттуу кишилер келе баштады (С.К.).

Мурду: зат атооч, жөнөкөй зат; унгусу — **мурд** (мурун); мүчөсү **-у**, бул — сөз өзгөртүүчү мүчө, III жактын таандык мүчөсү.

Көтөрүлүп: этиш, жөнөкөй; унгусу — **көтөр**; мүчөлөрү **-үл, -үп; -үл** — форма жасоочу мүчө, туюк мамиленин мүчөсү; **-үп** — форма жасоочу мүчө, чаккыч этиштин мүчөсү.

Жакындаган: этиш, жөнөкөй; унгусу — **жакын**, сын атооч; мүчөлөрү **-да, -ган; -да** — сөз жасоочу мүчө, атоочтон этишти жасады; **-ган** — форма жасоочу мүчө, атоочтук этишти жасады.

Айылдан: зат атооч, жөнөкөй; унгусу — **айыл**; мүчөсү **-дан**, бул - сөз өзгөртүүчү мүчө, чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү.

Сөз жасоо боюнча талдоо

Кыргыз тилинде сөздөрдүн морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасаларын үйрөнүп жатасыңар. Эгер сөздөр унуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалса, морфологиялык жол деп аталат. Ал эми эки же андан ашык сөздөрдүн айкалышы аркылуу жаңы маанидеги сөз жасалса, синтаксистик жол болот. Сөз жасоонун бул түрлөрүнө ылайык сөз жасоо боюнча талдоо да эки түрдө жүргүзүлөт.

Морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү талдоонун тартиби төмөнкүдөй.

I. Сөздүн лексикалык маанисин түшүндүрүү.

II. Кайсы сөздөн, кайсы мүчөнүн жардамы менен жасалганын аныктоо.

III. Сөз жасоонун ыгын атоо.

Ар бир сөздүн керт башына таандык лексикалык мааниси бар. Алсак, козу сөзүнүн лексикалык мааниси -- “койдун жаш төлү”, күл этишиники -- “каткыруу, кыткылыктоо” ж.б.

Сөз жасоо талдоосунда сөздүн лексикалык маанисин түшүндүрүү анын кандай маанидеги, кайсы сөздөн, кайсы мүчө менен жасалганын табууга ачкыч болот. Мисалы: **койчу** — кой кайтаруучу, багуучу адам. Мындан **кой** деген сөзгө карай анын маанисин түшүндүрүп, **-чу** мүчөсү аркылуу жасалып жатканын оной байкайбыз. Же **күлкү** — кызыктуу нерсеге шаттанганда, кытыгылаганда каткырып же кыткылыктап чыккан добуш. Бул жерде **күл** сөзү жардамга келди.

Экинчи этапта сөз унгу, мүчөгө ажыратылып, талданып жаткан сөздүн кайсы сөздөн, кайсы мүчө менен жасалганы көрсөтүлөт. Айталы, **күлкү** сөзүнүн унгусу — **күл**, **-кү** мүчөсү аркылуу этиштен **күлкү** деген зат атооч жасалды. Бул — сөз жасоонун морфологиялык жолу.

Эгер бир эле сөздө эки же андан ашык сөз жасоочу мүчөлөр болсо, ар бир жаңы жасалган сөздүн лексикалык мааниси түшүндүрүлүп, андан ары жогоркудай талдана берет.

Сөз жасоо талдоосу унгу, мүчөлөргө ажыратылышы жактан сөздүн составы боюнча талдоого жакын. Бирок мында сөз жасоого тиешелүү бөлүктөр гана талданып, башка составдык бөлүктөргө мүнөздөмө берилбейт.

Синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдө да алгач сөздөрдүн лексикалык мааниси түшүндүрүлөт. Андан кийин алардын кош, кошмок жана кыскартылган сөздөр түрүндө болушу аныкталат. Мисалы: **Ата журт** — туулуп-өскөн жер, жашап турган мекен. Кошмок сөз түрүндөгү зат атооч.

Сөз жасоо боюнча талдоонун үлгүлөрү

Түнкү кармашка кулак түргөн бала ушинтип уйку көрбөдү (Ч.А.).

Түнкү — түн мезгилиндеги, түн ичиндеги. Унгусу — **түн**; **-кү** мүчөсү менен зат атоочтон **түнкү** деген сын атооч жасалды. Сөз жасоонун морфологиялык жолу.

Кармаш — согуш, күрөш, уруш. Унгусу — **карма**; **-(ы)ш** сөз жасоочу мүчөсү аркылуу этиштен зат атооч жасалды. Морфологиялык жол.

“Майдан” романы — Узакбай Абдукаимовдун согуш темасында кеңири арымда жазылган ири чыгармасы (З. Б.).

Согуш — мамлекеттер, айрым элдер же уруулар арасында болгон куралдуу күрөш. кагылыш. Унгусу — сог (сок); -уш мүчөсү менен этиштен зат атооч жасалды. Морфологиялык жол.

Чыгарма — илимий, көркөм-адабий, саясий же музыкалык эмгек, ойлоп табылган чыгармачылык иш. Түзүүчү сөзү — чыгар; -ма мүчөсү аркылуу этиштен зат атооч жасалды. **Чыгар** — кандайдыр бир чыгарма жаратуу, чыгармачылык менен ойлоп табуу. Унгусу — чыг (чык); -ар мүчөсү менен этиштен этиш жасалды. Морфологиялык жол.

Кара сөздүп чебери. кыргыз совет адабиятынын таланттуу өкүлү Узакбай Абдукаимовду мен ар дайым сыймыктануу менен эскерем (З.Б.).

Кара сөз — чыгарманын ыр түрүндө эмес, кадыресе сүйлөө түрүндөгү формасы. Сын жана зат атоочтон кошмок сөз түрүндө жасалды. Синтаксистик жол.

Таланттуу — таланты бар. шыктуу. Унгусу — талант; -туу мүчөсү аркылуу зат атоочтон сын атооч жасалды. Морфологиялык жол.

Эскер — эсине алуу, эске салуу, унутпай жүрүү. Унгусу -эс; -кер сөз жасоочу мүчөсү менен зат атоочтон этиш жасалды. Морфологиялык жол.

Күнүгө тан заардан туруп, мурда долбоорлонгон айрым-айрым варианттарымды кайра баштан карап чыгам да, ары-бери басып ойлоном (Ч. А.).

Долбоорло — долбоорду түзүү, даярдоо. Унгусу — долбоор; -ло - сөз жасоочу мүчөсү долбоор зат атоочунан этишти жасады. Морфологиялык жол.

Ары-бери — аркы-терки, тыякка-быякка. Эки түгөйү тең маани берген сөздөрдөн кош сөз түрүндөгү татаал тактооч жасалды. Синтаксистик жол.

Ойло — ой жүгүртүү, ойго батуу. Унгусу -ой, бул зат атоочтон -ло мүчөсү менен ойло этиши жасалды. Морфологиялык жол.

Качкынга кеңирсигек кара жер сараңдын куу алаканындай куурулат эмеспи (Т. К.).

Качкыш — качып чыккан, качып кеткен киши. Унгусу — кач. Бул этишке -кыш мүчөсү уланып, качкыш зат атоочу жасалды. Сөз жасоонун морфологиялык жолу.

Кеңирси — кен болууга окшоо, кенири болгонсуу. **Негизи** — **кеңир**. Бул туунду этишке **-си** сөз жасоочу мүчөсү уланды. **Кеңир** — кең болуу, кеңейүү. **Негизи** — **кеңи** деген этиш. Бул туунду этишке этиштен этиш жасоочу **-ир** мүчөсү жалганды. **Кеңи** — кеңей, кенир. **Унгусу** — **кең**. Бул сын атоочко **-и** мүчөсү уланып, **кеңи** этиши жасалды. Баары — морфологиялык жол.

Сөздөрдү составына карай бөлүүдө, мүчөлөрдүн кайсы мүчө экенин аныктоодо, сөз жасоо талдоосунда сөздөрдүн лексикалык маанилерин көрсөтүүдө окуу китептеринерден тышкары кошумча иретинде төмөнкү сөздүктөрдү пайдалансаңар болот.

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф.: Мектеп, 1969.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I том. -Ф.: Мектеп, 1984.
3. **Мукамбаев Ж., Осмонкулов А.** Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. — Ф.: Мектеп, 1978.

Көнүгүү үчүн мисалдар

Кара тамга менен басылган сөздөрдү сөздүн составы боюнча талдагыла.

Дайыма эртең менен Айдар **сыртка чыгып**, боз үйдүн түбүндөгү **жарылбаган куу дөңгөчкө** отуруп, айылды карамай адатты **тапты**. Бул кезде Терсуу айылы эчак эле **жандаган** болот. Ошондо ал **шаардагы кылыгын** таштай албагандыгын, элден кеч **тургандыгын** билет. Күндөгүдөй өйүздөн суурлардын анкыштаганы угулат. Боз үйдүн **көлөкөсүндөгү** иттер мурдуң көтөрүп калышат. Уйлар **короодон** эчак чыгып кеткен, музоолор агытылган.

Ар үйдүн **түндүгүнөн** түтүн чыгат. Мындай көрүнүштөр күн сайын **көнүмүш** (Кен. Ж.).

Ар бир адамдын өмүр жолу — **өзүнчө** жомок. Анткени анын өмүрү **өзүнө** гана таандык. **Анын жолун** эч ким кайталай албайт, өзү да кайрадан кайталай албайт. Бирок ошондой **жекеликтүүлүгүнө карабастан**, анан бир **жагынан** көпкө таандык. Не дегенде ал өмүр жолдо жалгыз **баспады**. Сени менен кошо **аттаган үзөңгүлөштөр**, ар мезгилде аруу жолдо **аралашкан**, кайчы жолдо **кездешкен**, тар жолдо бирге өткөн, **тайгак** жерде **жөөлөшкөн**, **жамандык-жакшылыкта жүздөшкөн**, оор жүктү аркалашып, жеңил жүктү колдошкон замандаштарың менен

канатташ келесиң. Тагдырың, талабың, максат күнүн журт ичинде бир бүтүн бирдикте байланышып, жашоонуң негизи келип эле элге, коомчулукка, Ата Мекенге такалат эмеспи.

Мына ушул жашоодо адам колунан келген эмгегин чын ниетинен ак өтөп, адамдык касиетке татыктуу, мандайы жарык өмүр сүрүп, тирүүсүндө жылуу сөз угуп, кеткенинде адамдардын көңүлүндө жакшы эскерүү калтырып кетсе, мындан кымбат эмне бар (Т. Ад.):

Эми айтамын дыйкандар туурасында,
Эн керектүү адамдар, ишен буга,

Аралаш, мамиле түз, ушул - кеңеш,
Сен болосун, кардың ток, кырсыксыз эч.

Алардан адам көрөт сый-ырахат,
Ичер суусун, жээр аш андан алат.

Тирүүлөрдү тойгузат ичкен тамак,
Колду кароо - оозантар тирүүгө адат,

Сыйынан дыйкандардын четте эмессин,
Эмгегинен алардын ичип- жейсиң (Ж. Бал.).

Күндүн көзү чыпкаланып, асман-жердин ортосунда боз чангыл таргып, туман каалгыйт. Асканын кылда учунда олтуруп, алыскы-алыскы жыбыттагы алтыгананын арасынан арчычкан издеп жойлоп жүрчү кызыл түлкүнү жаземдебей таануучу береги бүркүт бүгүн ачтыгып билгизгендей, чанда бир ллаг-ллаг этип шаңшыйт да, олтурган ордунда мойнун бурайт, өткүр көзү туш тарапка тигилет. Болот тумшугу менен чалгындарын сындырып, таза таранат. эртеңки күнгө камынгандай күбүнүп-күбүнүп коет К. О.).

Түн сүйкүм, түн кооз. Тынч алган куштар да кээде чукуранып, асманда жылдыздар батпайт. Созгон колун жетчүдөй жылдыздар жакын, жылдыздар тунук, жылдыздар таза. Санаасы алып учкан Бөрүбай боз үйдөн көзүн албайт. Бирде элеет, бирде селеет. Алда кандай болот деген бечера кээде асманды тиктей калат да, көптөн күткөн тилеги көктөн түшчүдөй кол созуп, көкүрөк керип, жылдыздарга сыйына өзүнчө кобурайт. ичинен

дуба окуп, келме келтире, ээги ээгине тийбейт. Бүгүн анын тагдыры таразада. Рас эле, перзент күтүп, коколой башына баш кошула тукум улайбы, же карып-арып ичер суусу түгөнгөндө, башын жөлөр, оозуна суу тамызары жок, какыраган сайдагы куураган даракча өзүңү адамдык парзын өтөбөй кылымга синип, күм-жам болобу... Ушулар анын кыялын бийлейт (А. Ст.).

Алдар Көсөө менен шайтан

Алдар Көсөө менен шайтан аңга чыкты. Андан жолдору болуп, бир тоодак атып алышты. Тоодакты ким алуу маселеси болду. Тоодакты бири-бирине кыйышкан жок. Акырында ким улуу болсо, тоодакты ошол алсын дешти. Экөө жаш сурашып, жыл сүрүшө баштады.

— Сен эчедесиң, жылың кай жыл? — деди Алдар Көсөө.

— Жылымды билбейм. Жер каймактап бүткөндө, мен жети жашар бала элем, — деди шайтан.

Алдар Көсөө шайтанды мойнунан кучактап, ыйлап кое берди. Шайтан ан-тан болду.

— Сен эмне үчүн ыйлап жатасың. Алдар Көсөө? — деди шайтан.

— Жер каймактаганда менин жети жашар балам жоголду эле, ошо балама окшотуп турам. Жоголгон жалгызым сен болуп жүрбөгүн? — деп, Алдар Көсөө күчөп ыйлай баштады.

Шайтан алдатканын билди.

— Баракелде! Ырас, Алдар Көсөө экенсиң! Багындым Алдар Көсөөлүгүнө! Ал тоодакты, — деди (К. Т.).

— Дарактын түп тамыры болот, элдин тарыхы бар. Тамырын кырксаң, дарак соолуп, куурап, чирип жок болот. Эл деле ошол өз ата теги, эли-журтунун өмүр жолу, тарыхынап - тамырынап ажырадыбы, ал эл болуп жарыбайт. Бу жарык дүйнөгө адам баласы жаралып, убактылуу келет да кетет. Ал эми анын аткарган, жасаган иши калат, жаманы жамандай, жакшысы жакшыдай сакталып, эсте калат. Жаман азабы менен, жакшы иши, доораны менен даңаза болот. Азабын азайтыш, дооранын көбөйтүш үчүн тирүү пенде тигиңисинин да, мунусунун да түп маңызын билиши кажет (И. К.).

Төмөнкү кара тамга менен басылган сөздөргө сөз жасоо боюнча талдоо жүргүзүлө.

Комуз күүсү

Боз үйгө кирген жан жок, чыккан жан жок,
Убакыт, кыймыл, **агым**, шамал токтоп.
Бир гана комуз күүсү **шабырланат**,
Шаа жеткис **бийиктикке** кеткен окшоп.

Төгүлтөт, **толкун** элейт, жорго салат,
Кайгысын жер **тынымга** унуткарат.
Эл менен **кошо** тыңшап, уу чача албай,
Ок жылан босогого туруп калат.
От күйөт, тээ ободо жылдыз жанат,
От **жүрөк** оргуйт, эргийт, туталанат.
Ансайын эл албаарып, тоо селейип,
Токтобой күү асманга агып барат.
Комузчу моюн бербей кайгы-муңга,
Комузчу сиңип житкен сан кылымга.
Турмуштун түбөлүктүү жагын издейт,
Өмүрдү жалгаштырып, күүгө, ырга.
Мындайда тагдыр жайын болбойт жоруш,
Кыргыздын дилин ачып үч кыл комуз,
Укумдан тукумуна санжыра айтып,
Сапарын **коштоп** барат мукам добуш (А. Ж.).

Киши канчалык көп жер көрсө, эл **араласа**, ошончолук камы бышып, **кемтиги** толуп, калпысы **түздөлүп**, **ой-санаасы кеңеет**. Токтогул ошол ай бою тойлордо, **кечки** үзүрлөрдө бирге болуп, Ныязаалыдан нечен **түркүн** күү, Женижоктон төрт санатын тең **каныга** укту, өз күүлөрүн, өз ыр демин бул **даңктуу** адамдардын алдына, эл алдына сынга таштады. Не бир өзүнө ушуга чейин тунгуюк жүргөн **сезим**, жаны суу **жайнагандай**, көктөп, бой салып, өзүнчө көркөм **байкамы ченемсиз** байыды. Баштагы бир айылда баарын билдим деп жүргөн **эрдемсүүсү** басайып, билгени **такталып**, ондолуп, бу эл казынасы чети оюлбас кен, **уч-кыйры түгөнгүс** кен экенине өз көзү жетип, эми ошонун четине гана келип тургандай абалга кабылды да, **самоосу** дагы бийикке, дагы алыска балапан **куштай** талпынды (Т. К.).

...Токой четинде күн табына бой салып турган алты айры бугу жакындаган **шыбырттан** чочуп, үйрүн **баштап**, буйгага **ыктайт**.

Өңүп келген көк карышкыр атырылып чап салат. Бейпил токой ичи шатырап, аска жаңырыктайт.

Бийикке тигилген чоң өргөө капшытына, узун шырдакка чачырап чыккан күндүн сөлөөтү бар, этеги ача куйруктуу көк туу илинген, туу желге калкылдап турат.

Кара каган тажаал бүркүт баштанган таажы кийген, үстүндө ындыдан келген карала кымкап, бутунда тумшугу түйрүлгөн көк ныл өтүк. Белине кара чаар жылан кылып токулган алтын кур курчаган. Жайкалган сары сакалдуу, кабагы бийик, канжаа тартып, башы менен катырылган жолборс талпактын кежигесине мине мандаш токунуп олтурган (Т. К.).

Түшүндө Кириск деңизде жөө баратыптыр. Жерди багыт алып, суу ичип келүүгө баратыптыр. Чөкпөй, жыгылбай басат. Айланасы — укмуш көрүнүш. Көз жеткен жердин баарында жаркыраган таза деңиз. Деңизден башка, деңиз суусунан башка бу дүйнөдө эчтеме жоктой. Деңиз гана, суу гана. Ошо суунун үстү менен кургак жерде баскандай баратат Кириск. Күн нуру астында боору жалтылдаган толкундар чар тараптан түрүлүп келип да, кетип да жатат. Алар кайдан пайда болуп, кайда кетип жатканы белгисиз. Деңиз бетинде ал жалгыз баратыптыр. Обол мурун ал Орган, Эмраин, Мылгундардан озо чуркап кеткендей болот, эртерээк суу таап, тигилерди чакырмакчы болгон. Анан караса, өзү эле жалгыз калыптыр. Кыйкырып атты, кыйкырып атты, биринен жооп укады. Жан да жок, үн да жок, көлөкө да жок... Беркилер кайда жоголуп кеткенин билбей, бала ман. Ана корко баштады. Кыйкырып, кыйырга үнү жетпеди. Жер да каякта, кай тарапта экени билинбейт. Алдан тайып, деңиз энтиге жүгүрүп баратты, бирок эч жакка жакындабады. Бир орунда эле тургансыйт, ал ансайын чыдай албай суусап барат. Мына ошондо үстүнөн учуп бараткан Лувр өрдөктү көрдү. Уя салар кургак жер таппай, өрдөк каркылдап үн салып бараткан экен. Бирок алакандай жер таппайт. Тегеректин баары — түгөнгүс толкундар. Лувр өрдөк алдас уруп, онтолойт (Ч. А.).

...керектүү **жабдуулар** менен камсыздоо кандай абалда жүрүп жаткандыгын билүү максатында Ош областтык **ЭБББици**¹ начальнигинин **орун басары** Абдакимов Манабжан мырзага кайрылган элек ("ББ"). Президент, өкмөт, **ЖК**² мындай саясат жүргүзсө, биз колдойбуз, көмөк көрсөтөбүз ("А"). Демек, **ЭрКтин**³ талаптары — **Кыргызстанды** жаны Конституциянын негизинде реформалоо, жаны **мамлекеттик башкаруу системасын** түзүү ("А"). Окуймун деп алыска, шаарга, кеткен уулу жөнүндө энесинин: балам тентек эле, шалаакы эле, орой эле, **ойчул** эле, зөкүр эле, өжөр эле, албуут эле, эми эмне болду экен деп, **сарсанаа** болгон оюн адамдын **ички сезимине** тие турган кылып, жанга **жагымдуу, жүрөктүү** кыл перисин козгой турган образ менен **сүрөттөйт** (З. Б.). 1928 - жылдан баштап, көбүнчө дем алыш күндөрдө кружоктордон кол бош кездеринде ээн класстын бир бурчуна **олтуруп алып**, сырты **мукабалуу**, барагы көп **жалпы дептерге** Касымалы бирдемени жазып отурар эле (З. Б.). Зыфардын үстүнө кийгени – эски боз плащ, башына кийгени – фуражка, эки кулагына **кулак кап** (наушник) кийип, бүчүлөрүн төбөсүнө байлап алат. Киного же театрда барсак, **көгөрүп** үшүп, мурдунун суусу токтобойт (З. Б.). Бирок алардын **мүрзөканаларынан** мен эмнегедир **мындагыдай** күмбөздөрдү байкаган эмес элем (З. Б.).

¹ Элге билим берүү бөлүмү

² Жогорку Кеңеш

³ Эркин Кыргызстан

МОРФОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО

Морфологиялык талдоолор менен V класстан баштап таанышасынар. Бирок бардык сөз түркүмдөрү боюнча кеңири пландагы морфологиялык талдоолорду VI--VII класстарда жүргүзөсүңөр жана кийинки класстарда да ыңгайына жараша ыраттуу иш алып барылат.

Бул талдоодо сөздөр сөз түркүмдөрү катары мүнөздөлөт, анткени ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө тиешелүү маанилик, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү бар. Ушул өзгөчөлүктөрдү аныктоо морфологиялык талдоонун мазмунун түзөт.

Эгер алып карасак, маанилик жактан зат атоочтор заттардын аттарын, сын атоочтор заттардын белгилерин, этиштер заттардын кыймыл-аракетин билдирет.

Сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык касиеттери туруктуу жана туруксуз белгилер болуп эки түрдө каралат. Туруктуу белгилерди баштапкы формасында турганда эле сөздөрдүн маанисине, түзүлүшүнө же мүчөлөрүнө жараша аныктоого мүмкүн. Мисалы: **Акыл, орок, темир жол** деген зат атоочтордун түзүлүшүнө карай жөнөкөй же татаал, тубаса же туунду, маанисине карай энчилүү же жалпы, адамзаттык же жаратылыштык экени сөздөрдүн маанилерине карай белгилүү болуп турат. Демек, аталган белгилер — зат атоочтун туруктуу белгилери. Ал эми туруксуз морфологиялык белгилер баштапкы формага ар түрдүү мүчөлөрдүн уланышы аркылуу туюнтулат. Буга зат атоочтордун кайсы жөндөмөдө, кайсы санда колдонуштарын мисал келтире алабыз.

Эскерте турган нерсе, сөз түркүмдөрүнүн баштапкы формасын уңгу менен чаташтырып албоо керек. Баштапкы форма деген ошол сөз түркүмү (этиштин өзгөчө түрлөрү атоочтуктарды, чакчылдарды, кыймыл атоочторду эске албаганда) маанисиндеги уңгу же туунду (негиз) түрүндөгү сөздү түшүндүрөт.

Албетте, сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык белгилерин туура мүнөздөш үчүн, алардын ар бирине тиешелүү өзгөчөлүктөрүн терең өздөштүрүү зарыл.

Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрү синтаксистик жактан да айырмаланат. көбүнчө белгилүү бир сөз түркүмүндөгү сөздөр менен айкалышып, белгилүү бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Зат атоочтор басымдуу учурларда ээ же толуктооч болсо, сын атоочтор зат атоочтор менен байланышта туруп, аныктооч же баяндооч болот ж.б.

Эми ар бир сөз түркүмүнө морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн жолдоруна өзүнчө-өзүнчө токтололу.

ЗАТ АТООЧ

Талдоочун планы

1. Зат атоочту сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. 1. Баштапкы формасы (атооч жөндөмө, жекелик санда турган түрү). 2. Туруктуу белгилери: а) түзүлүшү боюнча жөнөкөй же татаал, тубаса же туунду, б) энчилүү же жалпы зат атооч, в) адамзаттык же жаратылыштык зат атооч. 3. Туруксуз белгилери: а) жөндөмө, б) сан, в) таандык, г) жак мүчөлөр менен келиши.

III. Синтаксистик кызматы.

1. Сүйлөмдөрдөн зат атоочторду көбүнчө маанисине карай аныктайбыз. Алар заттардын, буюмдардын, айбандардын, кубулуштардын, окуялардын аттарын билдирип, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берет. Ошондой эле, жөндөмө, таандык мүчөлөрдө турушу, -чы, -гер, -стан ж. б. сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы, синтаксистик жактан ээ же толуктоочтук кызматта келиши сыяктуу белгилерди да эске алса болот.

2. Зат атоочтун морфологиялык белгилерин аныктоонун алдында баштапкы формасы такталат. Баштапкы форма сөздүн бардык грамматикалык маани киргизген мүчөлөрү алынып салынган (эгер болсо), унгу же туунду түрүндө турган атооч жөндөмөдөгү турпаты. Мисалы; **Балдарга оюнчуктар тапшырылды.** Бул зат атоочтордо баштапкы формалар — **бала, оюнчук.**

Дээрлик бардык сөз түркүмдөрү түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал, тубаса жана туунду деп бөлүштүрүлөт.

Жөнөкөй, татаал сөздөр жөнүндө мурда сөз болгон. Татаал зат атоочтордо кандай сөздөрдүн айкалышынан тургандыгына карабастан, бардык түгөйлөрдүн бир тутумга биригип, бир заттык маанини билдириши көңүлдө тутулат. Мисалы: **кырк аяк** (сан атооч+зат атооч), **кайра куруу** (тактооч+этиш), **боз үй** (сын атооч+зат атооч), **Ата Мекендик согуш** (зат атооч+сын атооч+зат атооч) ж. б.

Тубаса зат атоочтор унгу түрүндө турат. Туунду зат атоочтор сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: **туу, кол, көз** — тубаса заттар; **чалгы, орок, сулуулук** — туунду заттар. Зат атоочтордун энчилүү жана жалпы, адамзаттык жана

жаратылыштык түрлөрү, негизинен, сөздөрдүн маанилерине карай аныкталат.

Адамзаттык зат атоочторго **ким?** деген суроо берилет. Буга адам аттарын, тууган-туушкандыкты, кесипти, куракты ж. б. билдирген зат атоочтор кирет: **Ашым, эне, кыз, мугалим, карыя** ж.б.

Адамдан башка бардык заттарды туюндурган сөздөр жаратылыштык зат атоочтор болуп эсептелет. Алар **эмне?** деген суроого жооп берет: **жол, коен, суу, өмүр** ж.б.

Зат атоочтордун калган морфологиялык туруксуз белгилери алардын сүйлөмдөрдө колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө көз каранды, айтылуучу ойго жараша тийиштүү жөндөмөдө, санда, жакта келе берет. **Балдар мектепке** барышты. **Балдар** атооч жөндөмөдө, көптүк санда, III жакта колдонулду. **Мектепке** барыш жөндөмөдө, жекелик санда турат. Албетте, бул белгилер **-дар, -ке** мүчөлөрү жана сөздөрдүн маанилерине карай аныкталды.

Кээде илик, табыш жөндөмөлөрүнүн, жак таандыктын мүчөлөрү түшүрүлүп да айтылат. Мындай учурларда аларды маанилерине жана сөз айкашы түрүндө карап билүүгө болот: **биздин айыл** (биздин айылыбыз), **китеп оку** (китепти оку) **кыргыз жери** (кыргыздын жери) ж. б.

Зат атоочту талдоонун үлгүлөрү

Адамдын адаби анын алтышынан кымбат (МПО).

Адамдын - зат атооч. **Кимдин** деген суроого жооп берет, заттын атын билдирди. Баштапкы формасы - **адам**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, адамзаттык зат. Туруксуз белгилери: илик жөндөмөдө (-дын), жекелик санда, үчүнчү жакта. Аныктоочтук милдет аткарды.

Адаби - зат атооч. Суроосу - **эмнеси?**, ой жүгүртүү аркылуу билинген затты туюндурду. Баштапкы формасы - **адеп**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, жаратылыштык зат. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, жекелик санда, үчүнчү жакта, үчүнчү жактын жак таандык (-и) мүчөсү уланып турат. Ээлик милдет аткарды.

Алтышынан - зат атооч. Суроосу - **эмнесинен**, заттын атын билдирди. Баштапкы формасы - **алтын**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, жаратылыштык зат. Туруксуз белгилери: чыгыш жөндөмөдө (-нан), жекелик санда, үчүнчү

жакта, үчүнчү жактын жак таандык мүчөсү (-ы) жалганды. Толуктоочтук кызмат аткарды.

Каргинадагы **көөкөр** менен **чөйчөк** атамдыкы (Т. Ад.).

Көөкөр — зат атооч. Суроосу — эмне?. буюмду атады. Баштапкы формасы — көөкөр. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, жаратылыштык зат. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, жекелик санда, үчүнчү жакта. Ээлик милдет аткарды.

Чөйчөк. Бул зат атооч бардык белгилери боюнча **көөкөр** сөзүнө туура келет.

Атамдыкы — зат атооч. Суроосу — кимдики?. заттын атын билдирди. Баштапкы формасы — ата. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, адамзаттык зат. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, үчүнчү жактык мааниде, биринчи жактын таандык (-ы)м) жана жалпы таандык (-ныкы) мүчөлөрү уланган. Баяндоочтук милдет аткарды.

Бирок бул **окуя** өз ара **Иса Коноевичтер** менен болгон мамилебизге таасирин тийгизген жок (Т. Ад.).

Окуя — зат атооч. Суроосу — эмне?. ой жүгүртүү аркылуу билинген затты туюндурду. Баштапкы формасы — окуя. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, жаратылыштык зат. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, үчүнчү жакта, жекелик санда. Сүйлөмдүн ээси.

Иса Коноевичтер — зат атооч. Суроосу — кимдер?, адамдын атын билдирди. Баштапкы формасы — Иса Коноевич. Туруктуу белгилери: татаал зат, энчилүү зат, адамзаттык зат. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, жекелик санда (-лар мүчөсү көптүктү эмес, коллективди билдирди). Тутумдаш аныктоочтун составында.

Мамилебизге — зат атооч. Суроосу — эмнебизге?. ой жүгүртүү аркылуу андалган затты туюндурду. Баштапкы формасы — мамиле. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, жаратылыштык зат. Туруксуз белгилери: барыш жөндөмөдө (-ге), биринчи жактын көптүк санынын таандык мүчөсү уланды (-ы)быз). Толуктоочтук милдет аткарды.

Таасирин — зат атооч. Суроосу-эмнесин?. ой жүгүртүү менен туюлган затты билдирди. Баштапкы формасы — таасир. Туруктуу белгилери: жөнөкөй зат, тубаса зат, жалпы зат, жаратылыштык зат. Туруксуз белгилери: табыш жөндөмөдө (-н). жекелик санда, үчүнчү жактын таандык мүчөсү (-и) уланган. Тутумдаш баяндоочтук кызматта келди.

СЫН АТООЧ

Талдоонун планы

I. Сын атоочту сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. 1. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) түзүлүшү (составы) боюнча жөнөкөй же татаал, тубаса же туунду. б) сапаттык же катыштык сын. 3. Туруксуз белгилери: сапаттык сын атоочтордун даражалары.

III. Зат атоочтун ордуна колдонулса, ага мүнөздүү мүчөлөр менен өзгөрүшү.

IV. Синтаксистик кызматы.

I. Сын атоочтор заттардын белгилерин көрсөткөндүктөн, аларды белгиси аныкталып жаткан зат менен айкалышта карап, ал зат аркылуу суроо берип тапкан ыңгайлуу. Мисалы: **Калың** камышты жарып аккан Дондун эң **кууш** бөлүгү ушул жер сыяктанат (Ас.Т.). Кандай камышты? **Калың** камышты. Кандай бөлүгү? (Эң) **кууш** бөлүгү. **Калың, кууш** — сын атоочтор. Эгер сын атооч баяндоочтук кызматта келсе, ээ аркылуу табабыз. Күн **ысык**. Күн кандай? Күн **ысык**. Бул ыкманы пайдаланбасак, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген башка сөз түркүмдөрү менен чаташтырып алышыбыз мүмкүн.

Ошентип, сын атоочту сөз түркүмү катары аныктоо сүйлөмдөгү сөздөргө өз ара айкалыштары боюнча чакан талдоо жүргүзүүдөн башталат. Албетте, муну менен катар алардын берген маанилерин, айрым өздөрүнө гана тиешелүү формаларын (-луу, -дай, -чыл, -сыз, -чаак ж. б.) унутпоого тийишпиз.

Кээде сын атоочтор этиш менен да айкалышып келет. Окуучу **жакшы** окуйт. Мындай учурда ал сөздүн (**жакшы** сыяктуу) көбүнчө кайсы сөз түркүмдөрү менен айкалышып айтылары эске алынат. **Жакшы** сөзү жогоркудай этиш менен келсе да, көбүнчө зат атооч менен айкалышкандыктан сын атооч деп эсептелет.

2. Сын атоочтун баштапкы формасы катары уңгу же туунду сөз түрүндө турган турпаты алынат.

Сын атоочтордун туруктуу морфологиялык белгилеринин бири — маанилик, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай сапаттык жана катыштык сын атоочторго бөлүнүшү. Сапаттык сындар заттын сын-сыпатын, белгилерин түздөн-түз көрсөтөт, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт: **таза** (үй), **кең** (көчө), **узун** (аркан). Катыштык сындарда заттын белгилери башка заттык.

орундук, мезгилдик, кыймылдук маанилердеги сөздөр менен катышта, байланышта аныкталат. Ал катыш сын атоочту жасоочу тийиштүү мүчөлөр аркылуу жүзөгө ашырылат: **тоолук** (жигит), **кийимдик** (кездеме), **темирдей** (эрк), **өткүр** (бычак), **бүгүнкү** (сабак). Сапаттык сындар даража көрсөткүчтөрү менен өзгөрөт, катыштык сындарга бул морфологиялык касиет мүнөздүү эмес.

Ар бир сын атооч сөз жогорку эки — сапаттык же катыштык сындын, бирине таандык болот. Ошондуктан бул өзгөчөлүк сын атоочтун негизги туруктуу белгиси болуп саналат.

Сапаттык сын атоочтор жай, салыштырма, күчөтмө даражалардын биринде айтылат. Кайсы даражада экенин аныктоодо алардын уюштурулуш жолдорун эсинерге түшүргүлө (V класс).

3. Кээде сүйлөмдө белгиси көрсөтүлүп жаткан зат атооч сөз түшүп айтылып, анын ордуна сын атооч колдонулуп калат. Бул учурда ага зат атоочко тиешелүү бардык форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр улана берет. Талдаганда сын атооч катары каралып, заттын ордуна колдонулгандыгы түшүндүрүлүп, анан мүчөлөр мүнөздөлөт.

4. Сын атоочтор синтаксистик жактан аныктоочтук жана баяндоочтук милдет аткарат. Зат атоочтордун ордуна колдонулганда ээ да, толуктооч да болот.

Сын атоочту талдоонун үлгүлөрү

Берметтин келберсип кирип, келберсип чыгып кеткенин эстеген сайын, Чынаркандын бетинен кара түк чыгып, балбылдаган **чоң** көздөрү эчтемени көрбөй тунарып, ичи күйүп, алапайын таппай баратты (У. А.).

Чоң (көздөрү) — сын атооч. **Каңдай** көздөрү? **Чоң** көздөрү. Заттын көлөмүн билдирди. Баштапкы формасы — **чоң**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сын, тубаса сын, сапаттык сын атооч. Сапаттык сын жай даражада колдонулду. Тутумдаш аныктоочтук кызматта келди.

Анын ушул отурушу **абдан сулуу** көрүнөт (Н. Б.).

(**Абдан**) **сулуу** — сын атооч. Отурушу **каңдай?** (**Абдан**) **сулуу**. Абалды билдирген кыймыл атоочтун белгисин көрсөттү. Баштапкы формасы — **сулуу**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сын, тубаса сын, сапаттык сын атооч. Туруксуз белгиси: сапаттык сын күчөтмө

даражада, **абдан** деген күчөтмө бөлүкчө менен айкалышып жасалды. **Көрүнөт** деген сөз менен бирдикте татаал баяндооч болду.

Бирок кээ бир кишиге кийимдин **эскиси** да **жакшынакай** жарашып калат (У. А.).

Эскиси — сын атооч. Кийимдин **кандайы?** **Эскиси.** Заттын сапатын билдирди. Баштапкы формасы — **эски.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй сын, тубаса сын, сапаттык сын атооч. Сапаттык сын жай даражада. Сын атооч **-кийими** деген атооч жөндөмөдөгү үчүнчү жактын таандык мүчөсү (-си) уланган заттын ордуна колдонулду. Ээлик кызмат аткарды.

Жакшынакай — сын атооч. **Кандай** жарашып калат? **Жакшынакай.** Ал-абалдын белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **жакшынакай.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй сын атооч, туунду (жакшы/накай) сын атооч, сапаттык сын атооч. Сапаттык сын жай даражада турат. Бышыктоочтук милдет аткарды.

Качан болсо анын **алыскы** мүрзөсүнө чөгөлөп, качан болсо ыйлап, качан болсо жүрөгүмө сактаймын (У. А.).

Алыскы — сын атооч. **Кайсы** мүрзөсүнө? **Алыскы** мүрзөсүнө. Заттын орундук белгисин билдирди. Баштапкы формасы - алыскы. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сын, туунду сын (алыс/кы), катыштык сын атооч. Аныктоочтук кызматта келди.

САН АТООЧ

Талдоонун планы

I. Сан атоочту сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) сан атоочтун маанилик түрлөрү (эсептик, татаал чамалама, топ, бөлчөк сандар). Туруксуз белгилери: а) айрым маанилик түрлөрү, б) жөндөмө, а) таандык, г) жак мүчөлөр менен келиши.

III. Синтаксистик кызматы.

I. Сан атоочторду сүйлөмдөрдөн табуу көп кыйынчылык туудурбайт. Алар заттардын санын, эсебин, иретин же сандык түшүнүктөрдүн атын билдирип, мааниси боюнча ачык белгилүү болуп турат. Сан атоочторду **көп, аз, бир топ, эгиз, жалкы, сыңар, жалгыз, кош** сыяктуу жалпыланган сандык мааниси бар тактоочтор, сын атоочтор менен чаташтырбоо керек. Бул сөздөрдү

цифра менен берүүгө болбойт. сан атоочтор бардык учурларда цифра менен да, жазуу менен да бериле берет. Мындан тышкары, аларга сан атоочтордун форма жасоочу мүчөлөрү жалганбайт. Мисалы, **азыпчы, эгизипчи** деп айтылбайт. Ушул бөтөнчөлүктөрдү эсинерге туткула.

Ошондой эле, сан атоочтордон морфологиялык, синтаксистик жолдор менен жасалган **ондук, бирдик, биринчилик, жетилик, жетиген, үчүлүк, беш атар, тогуз кат, кырк аяк, беш жылдык, экилик, үчилтик** ж. б. зат атооч сөздөрдү, алардын компоненттерин сан атооч катары кароодон этият болгула.

Сан атоочтор эгер заттын санын, иретин билдирип турса, анын мааниси ошол айкалышып турган зат аркылуу суроо коюлуп аныкталат. Сандык түшүнүктөрдү туюндурса, анда жеке өзүнө эле суроо беребиз. Мисалы: Анын төрт китеби бар. Он экиге бөлүнөт. Китеби **канча? Төрт. Канча? Он.**

2. Баштапкы формасы катары сан атоочтун маанилик түрлөрүн уюштуруучу мүчөлөр уланганга чейинки атооч жөндөмөдөгү сан атооч алынат.

Түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнүшү сан атоочтордун негизги туруктуу белгилерине жатат.

Баштапкы формасында эсептик, бөлчөк (бештен эки, үчтүн бири) жана сан атоочтордун айкалыштарынан түзүлгөн чамалама, топ (беш-алты, отуз-кырк, төрттөн-төрттөн) сандарды маанилик жактан аныктоого болот. Ошондуктан бул аталган түрлөрү сан атоочтордун туруктуу морфологиялык белгилерине кирет. Ал эми башка түрлөрү (иреттик, жамдама, жөнөкөй чамалама) эсептик сандарга сан атоочтордун тийиштүү форма жасоочу мүчөлөрү уланганда гана аныкталат. Мүчөлөрдү алмаштыруу менен башка түрлөрүнө өтүп кетет: **бешипчи** — иреттик сан, **бешөө** — жамдама сан, **бештей, бешче** — чамалама сан ж. б. Бул түрлөрү туруксуз белгилер катары эсептелет.

Сан атоочтордун башка морфологиялык туруксуз белгилери уланган мүчөлөргө карай мүнөздөлөт.

3. Сан атоочтор сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарат.

Сан атоочту талдоонун үлгүсү

Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт (мак.).

Эки-сан атооч. **Канча тоо? Эки тоо.** Заттын санын билдирди.

Баштапкы формасы — **эки**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сан, эсептик сан атооч. Аныктоочтук милдет аткарды.

Кээ бир жылдарда соодагерлер келишип, **беш-он** күндөн жатышып, мал алышчу (Т. С.).

Беш-он — сан атооч. **Канча** күндөн? **Беш-он** күндөн. Заттын эсебин билдирди. Баштапкы формасы — **беш-он**. Туруктуу белгилери: татаал сан атооч, чамалама сан атооч. Сүйлөмдө бышыктоочтун тутумунда турат.

Биринчи “Алиппеден”, биринчи газетадан башталган кыргыз тили азыр **сексенден ашык** тилге которулган Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын тилине айланды (Ас. Т.).

Биринчи — сан атооч. **Канчанчы** “Алиппеден”? **Биринчи**. Заттын иретин билдирди. Баштапкы формасы — бир. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сан; эсептик сан. Туруксуз белгилери: эсептик сандан иреттик сан (бир/**инчи**) жасалды. Аныктоочтук кызматта келди.

Сексенден (ашык) — сан атооч. **Канча** тилге? **Сексенден** ашык тилге. Заттын санын билдирди. Баштапкы формасы — **сексен**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сан, эсептик сан. Туруксуз белгилери: эсептик санга чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү(-**ден**) уланып, ага **ашык** сөзү айкалышып, чамалама сан уюшулду. Сүйлөмдө аныктоочтун тутумунда турат.

Бир элдин окумуштуулары ашык болсо, **экинчисинин** адам таң калган артисттери арбын (Ас. Т.).

Экинчисинин — сан атооч. **Канчанчысынын** артисттери? **Экинчисинин** артисттери. Заттын иретин билдирди. Баштапкы формасы — **эки**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сан, эсептик сан. Туруксуз белгилери: эсептик санга -(и) нчи) мүчөсү уланып, иреттик сан жасалды. Ал элинин деген заттын ордуна колдонулуп, илик жөндөмдө (-нин) жана III жактын таандык мүчөсү (-си) уланып турат. Сүйлөмдө аныктоочтук кызматта келди.

... биздин элде **ондогон**, ал турсун, **жүздөгөн** улуу манасчылар, жомокчулар, ырчылар болушкан (Ас. Т.).

Ондогон — сан атооч. **Канча** манасчылар, жомокчулар, ырчылар? **Ондогон** манасчылар... Заттын санын билдирди. Баштапкы формасы-**он**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сан, эсептик сан. Туруксуз белгилери: эсептик сандан-**догон** мүчөсү аркылуу чамалама сан жасалды. Тутумдаш аныктоочтук кызмат аткарды.

Жүздөгөн — сан атооч. **Ондогон** менен бирдей талданат.

Айымбүбү байбиченин ооруканага жатканына **бир** ай болсо дагы, бүгүнкүдөй болгон эмес (Ас. Т.).

Бир — сан атооч. **Канча** ай? **Бир** ай. Заттын санын билдирди. Баштапкы формасы — **бир**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй сан, эсептик сан. Сүйлөмдүн баяндоочунун тутумунда келди.

АТ АТООЧ

Талдоонун планы

I. Ат атоочту сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) маанилик түрлөрү. в) жактама ат атоочтор үчүн жак. 3. Туруксуз белгилери: а) жөндөмө (жөндөлсө), б) сан (эгер болсо), в) таандык (эгер болсо), г) жак мүчөлөр менен (эгер болсо) өзгөрүшү.

III. Синтаксистик кызматы.

1. Ат атоочтор атты, анын белгилерин атабастан, аларды жалпылап көрсөтөт. **Мен, сен, ал, биз, ар ким, ар нерсе, өз, бир нерсе, кимдир бирөө** ж. б. ат атоочтор заттарга, заттык маанидеги сөздөргө карата колдонулгандыктан, зат атоочторго берилүүчү суроолорго жооп берет. Ошондуктан аларды зат атоочтор менен чаташтырып албас үчүн ички маанилерине терең үңүлүү зарыл. Мисалы: “Кирпи басты” деген сүйлөмдө **кирпи** зат атоочу жону, капталдары тикендүү кичине жаныбарды атады, ошол заттын аты катары келди. “Ал басты” десек, **ал** деген ат атооч **кирпинин** оруна колдонулду. Бул сөз башка жаныбарларга, канаттууларга, адамдарга, кыскасы, бардык заттык түшүнүктөргө карата жалпы колдонула берет.

Бүткүл, бардык, баары, ар бир, кээ бир, бул, тигил, ошол, бир канча ж. б. сын жана сан атоочтор менен катыштагы ат атоочторду сүйлөмдөрдөн табууда да жогоркудай эле мамиле жасалат.

Ат атоочтордун көрсөткөн жалпы маанилерин кайсы сөз түркүмүнө карата колдонулушу боюнча аныктайбыз. Алсак, **ар ким, өз** заттык маанини, **тиги, ошол, кайсы бир** белгилик маанини көрсөттү.

2. Баштапкы форма катары атооч жөндөмөдөгү, жекелик сандагы ат атооч алынат.

Ат атоочтордун түзүлүшүнө карай жөнөкөй, татаал жана бардык маанилик түрлөрү, жактама ат атоочтордо жак морфологиялык туруктуу белгилер болуп эсептелет. Ал эми жөндөмөлүк, сандык, таандык маанилери өзгөрүлмөлүү, алардын кайсыларынын мүчөсү уланса, ошол мааниде колдонулат.

3. Синтаксистик жактан ат атоочтор дээрлик бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн кызматын аткарат.

Ат атоочту талдоонун үлгүлөрү

Бул турмушка **баарыбыз** бир жаралып,

Эриш-аркак жашап келебиз (К. С.).

Бул — ат атооч. **Кайсы** турмушка? **Бул** турмушка. Белгини көрсөттү. Баштапкы формасы — бул. Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, шилтеме ат атооч. Аныктоочтук милдет аткарды.

Баарыбыз — ат атооч. **Кимдерибиз?** **Баарыбыз**. Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — баары. Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, аныктама ат атооч. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, биринчи жактын көптүк санынын таандык мүчөсү (- (ы)быз) менен өзгөрдү. Ээлик милдет аткарды.

Булар өздөрүнүн өлүмүн ойлогон жок, анткени өлүмгө башын сайып койгондуктан, алардын денеси өлүп калган болчу. Тирүү калыш үчүн **булар** эчтемени ойлобоо керек эле, бирок **ким** билет, өлүмгө бараткан кишини эчтеме ойлобойт деп айтууга болобу, жокпу? (У. А.).

Булар — ат атооч. **Кимдер?** **Булар**. Белгилик маанидеги ат атооч, затташып, затты көрсөттү. Баштапкы формасы — бул. Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, шилтеме ат атооч. Туруксуз белгилери: заттык мааниде колдонулуп (бул солдаттар), атооч жөндөмөдө, көптүк санда (-лар) келди. Сүйлөмдүн ээси.

Өздөрүнүн — ат атооч. **Кимдериңиз?** **Өздөрүнүн**. Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — өз. Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, аныктама ат атооч. Туруксуз белгилери: көптүк санда (-дөр), үчүнчү жактын таандык мүчөсү (-ү) уланды, илик жөндөмөдө (-нүн). Сүйлөмдүн аныктоочу.

Алардын — ат атооч. **Кимдердин?** **Алардын**. Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — ал. Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, жактама ат атооч, үчүнчү жакта. Туруксуз белгилери: көптүк санда (-лар), илик жөндөмөдө (-дын). Сүйлөмдүн аныктоочу.

Булар. Жогорудагы булар деген ат атооч менен бирдей талданат.

Эчтемени — ат атооч. **Эмнени?** **Эчтемени.** Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — **эчтеме.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, тангыч ат атооч. Туруксуз белгилери: табыш жөндөмөдө (-ны). Толуктоочтук милдет аткарды.

Ким? — ат атооч. Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — **ким?** Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, сурама ат атооч. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, жекелик санда. Сүйлөмдүн ээси.

Эчтеме. Табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүп колдонулган. Жогорудагы **эчтемени** деген ат атооч менен бирдей талданат.

Өзүңү азыркы турмушун жоготуп, алда кайда кыял дарыясына чөмүлөт (К. Т.).

Өзүңү — ат атооч. **Кимди?** **Өзүңү.** Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — **өз.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, аныктама ат атооч. Туруксуз белгилери: жак таандыктын үчүнчү жагында (-ү), илик жөндөмөдө (-нүн). Сүйлөмдүн аныктоочу.

Алда кайда — ат атооч. Белгини көрсөттү. Баштапкы формасы — **алда кайда.** Туруктуу белгилери: татаал ат атооч, белгисиз ат атооч. Сүйлөмдө бышыктоочтук кызмат аткарды.

Мариям **муну бардыгына** сөз табат, сөз кайтарат; **качан** сөздү бурмалап, көңүл сүйбөгөн күйөөсү жакка алып барганда, Мариям үнү кан буугандай токтолот (К. Т.).

Муну — ат атооч. **Эмнени?** **Муну.** Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — **бул.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, шилтеме ат атооч. Туруксуз белгилери: затташып колдонулду, илик жөндөмөдө (-нун). Сүйлөмдүн аныктоочу.

Баарына — ат атооч. **Эмнесине?** **Баарына.** Затты көрсөттү. Баштапкы формасы — **баары.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, аныктама ат атооч. Туруксуз белгилери: барыш жөндөмөдө (-на). Сүйлөмдүн толуктоочу.

Качан — ат атооч. Белгини көрсөттү. Баштапкы формасы — **качан.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй ат атооч, сурама ат атооч. Жөндөлбөйт. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

ЭТИШ

Талдоонун планы

I. Этишти сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) тубаса же туунду. 3. Туруксуз белгилери: а) мамиле, б) ыңгай, в) чак. г) жак, д) сан.

III. Синтаксистик кызматы.

1. Этиштерди сүйлөмдөн маанисине карай эмне кылды?, эмне кылат?, эмне кылып жатат?, эмне болду?, эмне болуп жатат?, кантет? сыяктуу суроолорду берүү аркылуу табабыз. Алар маанилик жактан заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирет.

Этиштин баштапкы формасы деп тубаса же туунду түрдө турган этиштерди алабыз: **оку, жаз, сүрөттө, колдо ж. б.** Этиштердин туруктуу белгилери болуп эсептелген жөнөкөй, татаал жана тубаса, туунду түрлөрүн аныктоодо буга чейин башка сөз түркүмдөрүнүн ушундай эле белгилерин талдаган учурларды, ага байланыштуу эрежелерди эсинерге түшүргүлө. Ошону менен бирге, татаал этиштердин төмөнкүдөй түзүлүштөрдө келери дайыма жадынарда болсун.

а). Кош сөз түрүндөгү чакчыл этиштерден: **өнүп-өстү, жалынып-жалбарды.**

б). Чакчылдын **-а, -й, -ып, -ганы** мүчөлөрүндө турган негизги жана жардамчы этиштердин айкалышынан: **ала жүр, токтой тур, сүйлөп жатат, учканы турат.**

в). Тууранды сөздөр менен **эт, де** этиштеринин айкалышынан: **жарк этти, күңк деди.**

г). Атооч, барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлдөргү атооч сөздөр менен этиштердин айкалышынан: **капа болду, эске түштү, кол(ду) алышты** (V кл. 237--241-б, VII кл. 263 — 264-б)¹.

Мындай татаал этиштердин биринчи, экинчи түзүлүштө тургандарынын чакчыл мүчөлүү бөлүктөрүн өзүнчө чакчыл этиш, үчүнчү, төртүнчү учурларда биринчи бөлүктөрүн тууранды жана атооч сөз катары талдоо жаңылыштыгына жол бербөө керек. Бул түгөйлөр бирдиктүү туруп, бир лексикалык маани берет, бир сөз түркүмү (этиш) катары каралат.

¹ Беттердин ар түрдүү жыгандарды басынан окуудуктарды өзгөчөлөнөрүн эстегиле.

2. Мамиле, ыңгай, жак, сан жана жак категориялары этиштердин негизги морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө жатат. Этиш сөзгө кайсы категориянын, кайсы түрүнүн мүчөсү уланса же түзүлүш каражаттары айкалышса, ал ошол категориялык мааниде колдонулат. Буларды туура талдоо үчүн ар биринин жасалыш жолдорун терең билүү зарыл. Баштапкы формага алгач мамиле, анан ыңгай, анан чак, жак - сан (чак мүчөлөрдөн мурда келген көптүк сандын -ыш мүчөсү аркылуу берилишин эске албаганда) мүчөлөрү жалганат. Бул ырааттуулук талдоодо да сакталат.

3. Этиштер сүйлөмдө негизинен баяндоочтук милдет аткарат.

Этишти талдоонун үлгүлөрү

Көчмөндөрдүн жергесине көптөн бери эңсеткен бейкутчулук **орноду** (И. К.).

Орноду — этиш. Бейкутчулук эмне болду? **Орноду**. Заттын ал-абалын билдирди. Баштапкы формасы — **орно**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй этиш, туунду (ор(у)н/о) этиш. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, өткөн чакта, анын ичинен айкын өткөн чакта (-ду), үчүнчү жакта, жекелик санда. Сүйлөмдүн баяндоочу.

Мейкин талаа **тынч алды**. (И. К.).

Тынч алды — этиш. Талаа эмне болду? **Тынч алды**. Заттын ал-абалын билдирди. Баштапкы формасы — **тынч ал**. Туруктуу белгилери: татаал этиш, ал аточ жана этиш сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, өткөн чакта, анын ичинен айкын өткөн чакта (-ды), үчүнчү жакта, жекелик санда. Сүйлөмдүн баяндоочу.

Кийиздин четинде толук жүзү аптапка албырып, тери чекесинен чыбырчыктап, кенжеси Тулуйду алдейлеп, Борте **олтурат** (И. К.).

Олтурат — этиш. Борте эмне кылып жатат? **Олтурат**. Заттын ал-абалын билдирди. Баштапкы формасы — **олтур**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй этиш, тубаса этиш. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, учур чакта, анын ичинен жөнөкөй учур чакта. Аны чакчыл -а жана үчүнчү жактын -т мүчөлөрү уюштурду. Үчүнчү жакта (-т), жекелик санда турат. Сүйлөмдүн баяндоочу.

Жеирен уулап жүрүп, эми эле келген Темүчүн так ушулар тууралуу **ойлоодо** (И. К.).

Ойлоодо — этиш. Темүчүн эмне кылууда? **Ойлоодо.** Баштапкы формасы — **ойло.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй этиш, туунду этиш (ой/ло). Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, жөнөкөй учур чакта. аны -ууда мүчөсү уюштурду. Үчүнчү жакта, жекелик санда. Сүйлөмдө баяндоочтук кызматта келди.

Кермени тегеректеп, бир топ бейтааныш немелер аттарын **байлап жатышат** (И. К.).

Байлап жатышат — этиш. Немелер эмне кылып жатышат? **Байлап жатышат.** Заттын кыймыл-аракетин билдирди. Баштапкы формасы — **байлап жат.** Туруктуу белгилери: татаал этиш, **байла** жана **жат** деген негизги, жардамчы этиштер чакчыл (-ып) мүчөсү аркылуу айкалышты. Туруксуз белгилери: кош мамиледе (-ыш), баяндагыч ыңгайда, татаал учур чакта. Учур чак татаал этишке чакчыл -а, жак -т мүчөлөрү айкалышып жасалды. Үчүнчү жакта (-т), көптүк санда(-ыш) турат. Баяндоочтук милдет аткарды.

Хан кол учу жеткен жердегини да көргөнгө шайманы жок, кулагы чуулдап, эч нерсе **угулбайт** (И. К.).

Угулбайт — этиш. Эч нерсе эмне болбойт? **Угулбайт.** Заттын кыймыл-аракетин билдирди. Баштапкы формасы — **ук.** Туруктуу белгилери: жөнөкөй этиш, тубаса этиш. Туруксуз белгилери: туюк мамиледе (-ул), терс формада (-ба), баяндагыч ыңгайда, жөнөкөй учур чакта. Учур чак чакчыл -й, жак -т мүчөлөрү уланып уюшулду. Үчүнчү жакта (-т), жекелик санда турат. Сүйлөмдүн баяндоочу.

Дүңк-дүңк этет ошол үн он эселенип мунун мээ - кулагынан (И. К.).

Дүңк-дүңк этет — этиш. Үн эмне болот? **Дүңк-дүңк этет.** Заттын кыймыл-аракетин билдирди. Баштапкы формасы — **дүңк-дүңк эт.** Туруктуу белгилери: татаал этиш, ал тууранды сөз менен эт жардамчы этишинин айкалышынан түзүлдү. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, татаал учур чакта, учур чак чакчыл -е, жак -т мүчөлөрү менен жасалды. Үчүнчү жакта (-т), жекелик санда. Сүйлөмдүн баяндоочу.

Атоочтуктар, чакчылдар жана **кыймыл атоочтор** — этиштердин өзгөчө түрлөрү, алардын этишке окшош да, андан маанилик, формалык жактан бөтөнчөлөнгөн да белгилери бар. Ошол үчүн алардын ар бирин талдоого өзүнчө токтолуп өтөлү.

АТООЧТУК

Атоочтуку талдоонун планы

I. Атоочтуку этиштин өзгөчө түрү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) тубаса же туунду, в) мамиле, г) чак. 3. Туруксуз белгилери: а) заттык мааниде колдонулса, жөндөмө, таандык, сан категорияларынын мүчөлөрү менен өзгөрүшү.

III. Синтаксистик кызматы.

Жакталуучу этиштер сүйлөмдө, негизинен, заттан кийин орун алып, анын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирет. Атоочтуктар болсо көбүнчө зат же заттык маанидеги сөздөрдөн мурун туруп, кыймыл-аракет, ал-абал заттын белгиси катары көрсөтүлөт. Ошол себептен аны аныктап турган зат менен кошо сүйлөмдөн бөлүп алып, суроо берип, жалпы маанисин түшүндүрөбүз. Атоочтуктарга **кандай?**, **кайсы?** деген суроолор берилет. Мисалы: Гүлдөгөн өрүккө суу коюлбайт. **Кайсы** өрүккө? **Гүлдөгөн** деген этиш өрүк деген заттын ал-абалдык белгиси иретинде келди.

Атоочтуктар тигил же бул мамиледе турган этиштерге форма жасоочу тийиштүү мүчөлөрдүн (**-ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу//-чу, -а+элек, -й + элек**) уланышы менен түзүлөт жана ошол түрү алардын баштапкы формасы катары эсептелет: **көрсөткөн** (иш), **берилбес** (буюм), **окула элек** (китеп).

Атоочтуктар жакталуучу этиштерден жасалгандыктан, жөнөкөй жана татаал, тубаса жана туунду, мамиле белгилери аларда кандай болсо, ошондой мүнөздөлө берет. Атоочтук формалар чактык маанилерди билдирет, ошондуктан атоочтуктардын чагы дайыма белгилүү болуп, бул морфологиялык касиети да туруктуу белгилерге кирет.

Нагыз атоочтук маанисинде сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Затташкан учурда сын атоочтор сыяктуу түшүп айтылган затка тиешелүү формаларды кабыл алат.

Синтаксистик жактан аныктоочтук кызмат аткарат.

Атоочтуктарды талдоонун үлгүлөрү

Жамбынын жүзүнөн каны качкан, өң-алеттен кетип чаалыккан түрү көрүнөт. Төргө өт дегенди күтпөй эле келип, кийизге көчүк басты да, кемерин бошотуп, чепкенинин терге чыланган жакасын чечти (И. К.).

Чаалыккан — атоочтук этиш. **Кандай түрү? Чаалыккан түрү.** Заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **чаалыккан**, атоочтук **-ган** мүчөсү менен жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, туунду (чаалы/к/кан) атоочтук, негизги мамиледе, өткөн чактык мааниде. Сүйлөмдүн аныктоочу.

Дегенди — атоочтук этиш. **Эмнени? Дегенди. Деген сөздү** түрүндө айтылуучу айкалыштан сүйлөмдө **сөздү** деген аныкталгычы түшүп айтылды, анын ордуна кыймылдык белгини билдирген атоочтук колдонулду. Баштапкы формасы — **деген**, атоочтук **-ган** мүчөсү менен жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, тубаса атоочтук, негизги мамиледе, өткөн чактык мааниде. Туруксуз белгилери: табыш жөндөмөдө (-ди). Толуктоочтун тутумунда турат.

Чыланган — атоочтук этиш. **Кандай жакасын? Чыланган** жакасын. Заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **чыланган**, атоочтук-ган мүчөсү менен уюшулду. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, тубаса атоочтук, өздүк мамиледе (-(ы)н), өткөн чактык мааниде. Аныктоочтун тутумунда келди.

Лапылдаган аптаптан жан калкалар арга жок (И. К.).

Лапылдаган — атоочтук этиш. **Кандай аптаптан? Лапылдаган** аптаптан. Заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **лапылдаган**, атоочтук **-ган** мүчөсү менен жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, туунду атоочтук (лап/ылда/ган), негизги мамиледе, өткөн чактык мааниде. Сүйлөмдүн аныктоочу.

Калкалар — атоочтук этиш. **Кайсы арга? Калкалар** арга. Заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **калкалар**, атоочтук **-ар** мүчөсү менен түзүлдү. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, туунду (калка/ла/(а)р) атоочтук, негизги мамиледе, арсар келер чактык мааниде. Сүйлөмдүн аныктоочу.

Алар Ван хандын тагынан айрылганына бир топ кейишкени менен, дароо эле туура байкашкандай, хандын бул жактан жардам сураганы келгенин көп жактырышкан жок (И. К.)

Айрылганына — атоочтук этиш. Ван хандын эмнесине? **Айрылганына**. Бул сүйлөмдө зат атооч илик жөндөмдө туруп, анын кыймыл-аракеттик белгисине жак таандык мүчө уланып, затташып колдонулду. Баштапкы формасы — **айрылган**, атоочтук -**ган** мүчөсү аркылуу жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, тубаса атоочтук, туюк мамиледе (-ыл), өткөн чактык мааниде. Туруксуз белгилери: үчүнчү жактын таандык мүчөсү (-ы). барыш жөндөмөнүн мүчөсү (-на) уланды. Сүйлөмдүн толуктоочу.

Келгенин — атоочтук этиш. Хандын эмнесин? **Келгенин**. Затташып колдонулду. Баштапкы формасы — **келген**, атоочтук -**ган** мүчөсү аркылуу уюшулду. Туруктуу белгилери: жөнөкөй атоочтук, тубаса атоочтук, негизги мамиледе, өткөн чактык мааниде. Туруксуз белгилери: үчүнчү жактын таандык мүчөсү (-и), табыш жөндөмөнүн мүчөсү (-н) уланды. Сүйлөмдүн толуктооч мүчөсү.

ЧАКЧЫЛДАР

Талдоонун планы

I. Чакчылдарды этиштин өзгөчө түрү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) тубаса же туунду, в) мамиле. 3. Этиштин өзгөрүлбөөчү түрү.

III. Синтаксистик кызматы.

Чакчылдарды негизги кыймыл-аракетти билдирген этиштер менен байланышта карап аныктайбыз. Анткени чакчылдардын башкы маанилик өзгөчөлүгү негизги этиштердин кошумча кыймыл-аракетин билдирип, аларды аныктап, тактап тургандыгында. Мисалы, **Каткырып** күлдү. Негизги кыймыл-аракет **күлдү** этиши аркылуу берилди, **каткырып** деген чакчыл менен катуу күлгөн кошумча белги (кыймыл-аракет) туюнтулду. Ошондой эле, чакчылдар негизги этиштерден айырмаланып, чак, жак менен өзгөрбөйт. өзгөрбөөчү этиш болуп эсептелет. Буларга **кантип?**, **качанга чейин?**, **качанга бери?**, **эмне үчүн?**, **кандай?** деген суроолор берилет.

Чакчылдар тубаса, туунду этиштерге тике же мамиле мүчөлөрүнөн кийин чакчыл формалардын (-а, -й, -ып, -ганы, -ганча, -гыча, -майынча) жалганышы аркылуу жасалат. Чакчыл мүчөлөр уланып турган турпаты алардын баштапкы формасы катары эсептелет. Туруктуу белгилери атоочтуктар сыяктуу (чакты билдирбешин эске албаганда) талданат. Синтаксистик жактан бышыктоочтук жана баяндоочтук милдет аткарат.

Чакчылдарды талдоонун үлгүлөрү

Көлмөнүн Арпа-Тектириндеги, түштүк багыттагы, жайлангандар Ой-Кайыңга **самсып** көчөт (К. О.).

Самсып — чакчыл этиш. **Кантип** көчөт? **Самсып** көчөт. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **самсып**, чакчыл **самсы** этишине **-ып** мүчөсү жалганып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, тубаса чакчыл, негизги мамиледе. Чак, жак менен өзгөрбөйт. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Суусу булуңдарга **имерилип**, **көлмөлөп** тынч агат (К. О.).

Имерилип — чакчыл этиш. **Кантип** агат? **Имерилип** агат. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **имерилип**, чакчыл **имерил** этишине **-ып** мүчөсү жалганып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, тубаса чакчыл, туюк мамиледе (-ил). Чак, жак менен өзгөрбөйт. Сүйлөмдүн бышыктооч мүчөсүнүн тутумунда келди.

Көлмөлөп — чакчыл этиш. **Кантип** агат? **Көлмөлөп** агат. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **көлмөлөп**, чакчыл **көлмөлө** этишине **-ып** мүчөсү уланып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, туунду чакчыл (көл/мөл/ө/п), негизги мамиледе. Этиштин өзгөрбөөчү түрү. Сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарды.

Үч күнгө **жетпей**, таң жаңы атканда, ит абалайт (К. О.).

Жетпей — чакчыл этиш. **Качан** таң жаңы атканда? (Үч күнгө) **жетпей**. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **жетпей**, чакчыл **жетпе** этишине **-й** мүчөсү уланып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, тубаса чакчыл, негизги мамиледе, терс формада (-пе). Этиштин өзгөрбөөчү түрү. Сүйлөмдүн бышыктооч мүчөсүнүн тутумунда келди.

Бөрүбай ар качан корбашыга **жолукканы** түн жамынып аттанчу (Т.С.).

Жолукканы — чакчыл этиш. Эмне үчүн аттанчу? **Жолукканы** аттанчу. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **жолукканы**, чакчыл **жолук** этишине **-ганы** мүчөсү уланып уюшулду. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, туунду чакчыл (жол/ук/каны), негизги мамиледе. Этиштин өзгөрбөөчү түрү. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Ал тентек эми балдарга **жеткенче тынбай** чуркайт (Т. С.).

Жеткенче — чакчыл этиш. **Качанга (чейин)** чуркайт? **Жеткенче** чуркайт. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **жеткенче**, чакчыл **жет** этишине **-ганча** мүчөсү уланып түзүлдү. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, тубаса чакчыл, негизги мамиледе. Этиштин өзгөрбөөчү түрү. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Тынбай — чакчыл этиш. **Кандай** чуркайт? **Тынбай** чуркайт. Кошумча кыймыл-аракетти билдирди. Баштапкы формасы — **тынбай**, чакчыл **тынба** этишине **-й** мүчөсү уланып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй чакчыл этиш, тубаса чакчыл этиш, негизги мамиледе, терс формада(-ба). Этиштин өзгөрбөөчү түрү. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

КЫЙМЫЛ АТООЧ

Талдоонун планы

I. Кыймыл атоочту этиштин өзгөчө түрү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) тубаса же туунду. в) мамиле. 3. Туруксуз белгилери: а) таандык, б) жөндөмө, в) сан категорияларынын мүчөлөрү менен өзгөрүшү.

III. Синтаксистик кызматы.

Кыймыл-атоочтор мааниси боюнча кыймыл-аракеттин атын билдирет, эмне кылуу?, эмне? деген суроолорго жооп берет. Баштапкы формасы катары кыймыл атоочторду уюштуруучу мүчөлөр уланып турган турпаты (формасы) алынат: **келүү, сайраш, отурмак, бармай**.

Туруктуу белгилери боюнча атоочтук, чакчыл этиштерден айырмаланбайт. Ал эми жөндөмө, таандык жана сан категорияларынын мүчөлөрү менен өзгөрүшү туруксуз белгилерге жатат. Синтаксистик жактан ээлик, толуктоочтук кызматтарды аткарат.

Кыймыл атоочторду талдоонун үлгүлөрү

Ал эми бул кайсы күн, кайсы ай, кайсы жыл экендигин так айтыш кыйын. (Т. Ад.).

Айтыш — кыймыл атооч. **Эмне? (Эмне кылыш?) Айтыш.** Кыймыл-аракеттин атын билдирди. Баштапкы формасы — **айтыш**, кыймыл атооч **айт** этишине **-ыш** мүчөсү уланып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй кыймыл атооч, тубаса кыймыл атооч, негизги мамиледе. Туруксуз белгилери: атооч жөндөмөдө, жекелик санда. Сүйлөмдүн ээси.

Ошонун натыйжасында биз эркин **эсептөөгө** мүмкүнчүлүк алдык (Т.Ад.).

Эсептөөгө — кыймыл атооч. **Эмнеге? (Эмне кылууга?) Эсептөөгө.** Кыймыл-аракеттин атын билдирди. Баштапкы формасы — **эсептөө**, кыймыл атооч **эсепте** этишине **-оо** мүчөсү уланып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй кыймыл атооч, туунду кыймыл атооч (эсеп/те/өө), негизги мамиледе. Туруксуз белгилери: барыш жөндөмөдө (-гө). Сүйлөмдүн толуктоочу.

1920-жылды дүйнөгө келген жылым экендигин көрсөтүп жазууну туура таптым (Т. Ад.).

Жазууну — кыймыл атооч. **Эмнени? (эмне кылууну?) Жазууну.** Кыймыл-аракеттин атын билдирди. Баштапкы формасы — **жазуу**, кыймыл атооч **жаз** этишине **-уу** мүчөсүнүн уланышы менен жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй кыймыл атооч, тубаса кыймыл атооч, негизги мамиледе. Туруксуз белгилери: табыш жөндөмөдө. Сүйлөмдүн толуктоочу.

Жаа **тартмай**, таш мылтык, суу мылтык **атмай**, чикит **чапмай**, чүкө **ойномой**, найза **саймай**, ал эмес **күрөшмөй**, мушташмайдан да өжөрлөнүп калышчу эмесмин (Т. Ад.).

Тартмай — кыймыл атооч. **Эмнеден? (эмне кылуудан?) Тартмайдан.** Кыймыл-аракеттин атын билдирди. Баштапкы формасы — **тартмай**, кыймыл атооч **тарт** этишине **-май** мүчөсү уланып жасалды. Туруктуу белгилери: жөнөкөй кыймыл атооч, тубаса кыймыл атооч, негизги мамиледе. Туруксуз белгилери: чыгыш жөндөмөдө, мүчө бир өңчөй толуктоочтордун акыркысына (мушташмайдан) уланып, башкаларында түшүп айтылды. Сүйлөмдүн толуктооч мүчөсү.

Бул сүйлөмдөгү **атмай(дан)**, **чапмай(дан)**, **ойномой(дон)**, **саймай(дан)**, **күрөшмөй(дөн)**, **мушташмай(дан)** деген кыймыл атоочтор да жогоркудай эле талданат (оин/о/мой, муш/та/ш/май сөздөрү туунду кыймыл атоочтугу боюнча гана айырмаланат).

ТАКТООЧ

Талдоонун планы

I. Тактоочту сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. 1. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) тубаса же туунду, в) маанилик түрлөрү. 3. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү.

III. Синтаксистик кызматы.

Тактоочторду сөз түркүмү катары аныктоо этиш менен бекем байланышта. Аларды этиш менен бирдикте сүйлөмдөн бөлүп алып, этиш аркылуу суроо берип, кыймыл-аракеттин кандай кырдаалын (мезгилин же ордун, сын-сыпатын же сан-өлчөмүн) билдиргенин тактайбыз. Көрүнүп тургандай, тактоочтун сөз түркүмү катары жалпы мааниси кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдиргендиги болуп эсептелет.

Тактоочтордун баштапкы формасы катары тубаса же туунду, жөнөкөй же татаал түзүлүштөгү түрүн алабыз: **төмөн, өйдө, жай, кышында, ары-бери, күндүр-түндүр, бир маалда.**

Жөнөкөй же татаал, тубаса же туунду жана маанилик түрлөрү тактоочтордун туруктуу морфологиялык белгилерине кирет, бул бөтөнчөлүктөрдү баштапкы формасына карай биле алабыз.

Тактооч — өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Ал сүйлөмдө негизинен бышыктоочтук милдет аткарат.

Тактоочту талдоонун үлгүлөрү

Ошондон улам алдынкы сол бутуна күч келтире сороктоп **араң** басууда (А. Ст.).

Араң — тактооч. **Кандай** басууда? **Араң** басууда. Кыймыл-аракеттин белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **араң**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, тубаса тактооч, сын-сыпат тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Ажал менен таалайдын сааты кармашып, **уламдан-улам** шумдуктуу окуя жакындап келет (К. Ж.).

Уламдан - улам — тактооч. **Кандай** жакындап келет? **Уламдан-улам** жакындап келет. Кыймыл-аракеттин белгисин

билдирди. Баштапкы формасы — уламдан-улам. Туруктуу белгилери: татаал тактооч, кош сөз түрүндө, биринчи түгөйү чыгыш жөндөмдө (улам/дан) турду; сын-сыпат тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Сүйлөмдүн бышыктооч мүчөсү.

Болсо эле анда **азыраак** өзөк жалгар азык-түлүк (А. Ст.).

Азыраак — тактооч. **Капча** өзөк жалгар? **Азыраак** өзөк жалгар. Кыймыл-аракеттин белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **азыраак**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, тубаса тактооч (аз/ыраак), сан-өлчөм тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Сүйлөмдө аныктоочтун тутумунда келди.

Калган экөө болсо — **али** быша элек, калыптана элек боз уландар (А. Ст.).

Али — тактооч. **Качап** быша элек? **Али** быша элек. Кыймыл-аракеттин белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **али**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, тубаса тактооч, мезгил тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Сүйлөмдүн аныктоочунун тутумунда келди.

— Болбосо, **кенече** жылбай калдык го! (А. Ст.).

Кенече — тактооч. **Кандай (кандайча)** жылбай калдык го? **Кенече** жылбай калдык го. Кыймыл-аракеттин белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **кенече**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, туунду тактооч (кенече), сын-сыпат тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Адатынча кыйкырып тилдейт деп күгүшкөн эле тигил экөө. **Бир маалда** ал кейип койду (А. Ст.).

Адатынча — тактооч. **Кандайча** тилдейт деп? **Адатынча** тилдейт деп. Кыймыл-аракеттин белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **адатынча**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, туунду тактооч (адат/ы(н)ча), сын-сыпат тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Бышыктоочтун тутумунда келди.

Бир маалда — тактооч. **Качап** кейип койду? **Бир маалда** кейип койду.

Кыймыл-аракеттин белгисин билдирди. Баштапкы формасы — **бир маалда**. Туруктуу белгилери: татаал тактооч, кошмок сөз түрүндө турат, мезгил тактооч. Өзгөрбөөчү сөз түркүмү. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Талдоонун планы

I. Тууранды сөздөрдү сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери. I. Баштапкы формасы. 2. Туруктуу белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) тубаса же туунду, в) табыш тууранды же элестүү сөздөр.

III. Зат атоочтун ордуна колдонулса, ага мүнөздүү мүчөлөр менен өзгөрүшү.

IV. Синтаксистик кызматы.

Тууранды сөздөр жандуу, жансыз заттардан чыккан табыштарды, үндөрдү же алардын кыймыл-аракетинин тездигин, элесин билдирет. Аларды сүйлөмдөн маанисине карай аныктайбыз. Тууранды сөздөр зат же этиш сөздөр менен айкалышта келип, **кандай?**, **кантип?** деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Карс-курс** үн угулат. Ал **лып** кириптир. Биринчи сүйлөмдө **кандай?** деген суроого жооп берип, затты (үн) аныктады, экинчи сүйлөмдө **кантип?** деген суроого жооп берип, этишти (кириптир) аныктады.

Баштапкы формасы катары нагыз тууранды сөздүк маанидеги жөнөкөй же татаал, тубаса же туунду түрү алынат.

Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу тууранды жана элестүү сөздөр да түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал, тубаса жана туунду түрлөргө бөлүнөт. Татаал түрлөрү кош сөз түрүндө болот: **мөө-мөө**, **жалт-жулт** ж. б. Туунду тууранды сөздөрдү жасай турган атайын сөз жасоочу мүчөлөр бар: **дүң+к=дүңк**, **заң+к=заңк**, **дүң+ыр=дүбүр**, **желп+ыр=желбир** ж. б.

Табыш тууранды жана элестүү сөздөр тууранды сөздөрдүн туруктуу морфологиялык өзгөчөлүктөрү болуп саналат.

Тууранды сөздөр кээде затташып да айтыла берет. Мисалы, **Калдыр-кулдурунду** укпаптырмын. Бул сүйлөмдө **дабышыңды** деген зат түшүп, тууранды сөз анын ордуна колдонулду. Сүйлөмдө негизинен аныктоочтук, бышыктоочтук милдет аткарат.

Тууранды сөздөрдү талдоонун үлгүлөрү

Китепти **шарт** жапты (К. Жус.).

Шарт — тууранды сөз. **Кандай** жапты? **Шарт** жапты. Кыймыл-аракеттин тездигин билдирди. Баштапкы формасы —

шарт. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тууранды сөз, тубаса тууранды сөз, элестүү сөз. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Атам, **жалт** бурулуп, мени карады. эки көзүнөн жаш мончоктойт (Б.У.).

Жалт — тууранды сөз. **Кандай** бурулуп? **Жалт** бурулуп.

Кыймыл-аракеттин тездигин билдирди. Баштапкы формасы — **жалт**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тууранды сөз, туунду тууранды сөз (жалт/т), элестүү сөз. Бышыктоочтун тутумунда келди.

Анан эшиктер жаакка чапкандай **тарс-тарс** жабылды (К.Жус.).

Тарс-тарс — тууранды сөз. **Кандай** жабылды? **Тарс-тарс** жабылды. Жансыз заттан чыккан табышты билдирди. Баштапкы формасы — **тарс-тарс**. Туруктуу белгилери: татаал тууранды сөз, кош сөз түрүндө, туунду тууранды сөз (тар/с-тар/с), табыш тууранды сөз. Бышыктоочтун милдетин аткарыды.

Анан эшик **карс** ачылып, карышкыр тийген козулардай ызылдап качышкан балдардын үндөрү дагы чыкты (К. Жус.).

Карс — тууранды сөз. **Кандай** ачылып? **Карс** ачылып. Жансыз заттан чыккан табышты билдирди. Баштапкы формасы — **карс**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тууранды сөз, туунду сөз (кар/с), табыш тууранды сөз. Сүйлөмдүн бышыктоочу.

Калдыр, калдыр, калдыр таш,
Жер айрылып, көк чык,
Желин айрылып, сүт чык (К. Жус.).

Калдыр — тууранды сөз. **Кандай** таш? **Калдыр** таш. Жансыз заттан чыккан табышты билдирди. Баштапкы формасы — **калдыр**. Туруктуу белгилери: жөнөкөй тууранды сөз, тубаса тууранды сөз, табыш тууранды сөз. Аныктоочтук кызматта келди.

Сүйлөмдөгү калган **калдыр** деген сөздөр да жогоркудай талданат.

ЖАНДООЧТОР

Талдоонун планы

I. Жандоочторду кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: а) жөндөмөлөр менен айкашына карата түрлөрү, б) өзгөрбөөчү сөз.

III. Синтаксистик кызматы.

Жандоочтор өз алдынча турганда лексикалык маани бербейт. Алар атооч сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкарат. Жандоочторду сүйлөмдөн айкалыша келген атооч сөзү жана аны кайсы сөз менен байланыштырып турганын табуу аркылуу аныктоого болот. Ар дайым айкалышкан сөзү менен бирге каралып талданат. Жандоочтор негизинен атооч сөздөр менен этиштердин, кээде атоочтор менен атоочтордун ортосундагы багыныңкы байланышты жүзөгө ашырат. Айрым учурларда багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн багыныңкы сүйлөмдөрүн баш сүйлөмдөр менен да байланыштырат.

Морфологиялык белгилерине жөндөмөлөр менен айкалыш түрлөрү, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөө касиеттери кирет.

Синтаксистик жактан өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбайт, айкалышып турган сөздөр менен чогуу карала берет.

Жандоочторду талдоонун үлгүлөрү

Качыке өзүнүн оокубун адегенде бел күрөгү менен казып көрдү (У. А.).

(Бел күрөгү) **менен** — жандооч. **Бел күрөгү** деген багыныңкы зат атоочту (казып) **көрдү** деген багындыруучу этиш менен байланыштырды. Атооч жөндөмөсүн талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөз менен бирге алынат.

Тон бүткөндөн **кийип**, таш чыкты (У. А.).

(Бүткөндөн) **кийип** — жандооч. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун баш сүйлөм менен байланыштырды. Чыгыш жөндөмөнү талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөз менен бирге алынат.

— Үч сааттан **бери** чукулаймын, өлсөм, өлүгүм бата турган эмес (У. А.).

(Үч сааттан) **бери** — жандооч. **Үч сааттан** деген багыныңкы атооч сөздөрдү **чукулаймын** деген багындыруучу этиш менен байланыштырды. Чыгыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөз менен бирге алынат.

...немештер Орто Азиянын жаштары **үчүн** атайы баракча-пропуска таштап, согушка. Совет өкмөтүнө каршы үгүттөшкөн (У. А.).

(Жаштары) **үчүн** — жандооч. **Жаштары** деген багыныңкы атооч сөздү **таштап** деген багындыруучу этиш менен

байланыштырды. Атооч жөндөмөсүн талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен бирге алынат.

Тополоң басылар **менеп**, эки тарап тең тынчый түштү (У. А.).

(Басылар) **менеп** — жандооч. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун баш сүйлөм менен байланыштырууга катышты. Атооч жөндөмөнү талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөз менен бирге алынат.

Немецтер полктун арт жагынан артиллерия **менеп** атышып, алды жактан майда куралдардын атышканы угулду (У. А.).

(Артиллерия) **менеп** — жандооч. **Артиллерия** деген багыныңкы зат атоочту **атышып** деген багындыруучу этиш менен байланыштырды. Атооч жөндөмөсүн талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөз менен бирге алынат.

Булар — аскердин коштору, замбирек, машина өтүп жатып, тизеге **чейип** баткак, чыла болуп эзилип турган жолдун чети **менеп** акырын басып баратышты (У. А.).

(Тизеге) **чейип** — жандооч. **Тизеге** деген багыныңкы зат атоочту **баткак, чыла болуп** деген багындыруучу сөздөр менен байланыштырды. Барыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөздөр менен бирге алынат.

(Чети) **менеп** — жандооч. Бул жандооч жогоруда талданган.

Эртең менен көз айнекчен, сакал-муруту куудай болуп агарган доктор кирип, ар кимдин жарасына **жараша** солдаттарды иргей баштап, көп машинанын ичиндеги биринчи ачык машина менен Качыкени жөнөттү (У. А.).

(Жарасына) **жараша** — жандооч. **Жарасына** деген багыныңкы зат атоочту **иргей баштап** деген багындыруучу этиш менен байланыштырды. Барыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандооч, өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөздөр менен бирге алынат.

БАЙЛАМТАЛАР

Талдоонун планы

I. Байламталарды кызматчы сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: а) жөнөкөй же татаал, б) маанилик түрлөрү, в) өзгөрбөөчү сөз.

III. Синтаксистик кызматы.

Байламталар да кызматчы сөздөр болгондуктан, өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ эмес. Грамматикалык жактан алардын төмөнкүдөй эки кызматын эске туткула: биринчиден, сүйлөмдө тең байланышта турган бир өңчөй мүчөлөрдү, экинчиден, татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырат.

Байламталар түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал, маанисине карай бириктирүүчү, ажыраткыч, каршылагыч, себеп-натыйжалаш, шарттуу байламталар болуп бөлүнөт. Байламталар сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Байламталарды талдоонун үлгүлөрү

Эми Качыкенин курсагы ачышып, бир жери омурулуп бараткансып ооруп, акырын онтогондой болду, **бирок** онтогону угулган жок (У. А.).

Бирок — байламта. Эң акыркы жөнөкөй сүйлөмдү өзүнөн мурунку татаал сүйлөмдүн бөлүгү менен тең байланышта байланыштырды. Жөнөкөй байламта, мааниси боюнча каршылагыч байламта. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Жарадарлардын жаткандары да, басып жүргөндөрү да Наташа менен Качыкенин сөзүн тыншап калышкан экен (У. А.).

Да — байламта. Эки кайталанып, бир өңчөй мүчөлөрдү (жаткандары да, басып жүргөндөрү да) байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча бириктирүүчү байламта. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Менен — байламта. Тең байланыштагы бир өңчөй мүчөлөрдү (Наташа менен Качыкенин) байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча бириктирүүчү байламта. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

— Жанакы Федянын качып келген жолдошунун аты-жөнүн сурабай эле коеюн, **анткени** анын аты-жөнү эл оозунда калбайт, ал тирүү болсо да, эч ким аны тирүү ордуна көрбөйт, сөз да кылбайт (У. А.).

Анткени — байламта. Татаал сүйлөмдүн составындагы тең байланышта турган биринчи, экинчи сүйлөмдөрдү

байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча себеп-натыйжалаш байламта. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөмгө мүчө боло албайт.

Да — байламта. Татаал сүйлөмдүн багыныңкы сүйлөмүнүн баяндоочунун тутумунда туруп (**тирүү болсо да**), аны өзүнөн кийинки баш сүйлөм менен байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча бириктирүүчү байламта. Өзгөрбөөчү сөз.

Катып өлүүгө шерт кылып, шири курчанып кеткен Акнаардын өлүүсүн **же** жашап жүргөнүн так билүү убакытты созгон (К. О.).

Же — байламта. Бир өңкөй мүчөлөрдү (өлүүсүн же жашап жүргөнүн) байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча ажыраткыч байламта. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөмгө мүчө боло албайт.

— **Эгер** казалды чыгарган сен болсон, өзүндөн мурда ырын жеткен быякка (К.О.).

Эгер — байламта. Багыныңкы сүйлөмдүн курамында туруп, аны баш сүйлөм менен байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча шарттуу байламта. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөмгө мүчө боло албайт.

Кызык, анда доктур болсо деле, эл ага кайрылышчу эмес көрүнөт (Б. У.).

Деле — байламта. Татаал сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштырды, жөнөкөй байламта. Мааниси боюнча бириктирүүчү байламта. Өзгөрбөөчү сөз.

БӨЛҮКЧӨЛӨР

Талдоонун планы

I. Бөлүкчөлөрдү кызматчы сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: а) маанилик түрлөрү, б) өзгөрбөөчү сөз.

III. Синтаксистик кызматы.

Бөлүкчөлөрдүн жалпы маанисин кошумча маани киргизген сөз, же сөз айкашы, же сүйлөм менен тыгыз байланышта карап аныктоого болот. Жалпы маанисинин аныкталышы алардын кайсы маанилик түрлөргө кирерин туура көрсөтүүгө да мүмкүндүк түзөт.

Бөлүкчөлөр синтаксистик жактан көбүнчө өздөрү мурун же кийин туруп айкалышкан маани берүүчү сөздөр кайсы сүйлөм

мүчөсүнүн кызматын аткарсам, ошолор менен бирге карала берет. **Ооба, ээ, ыя** сыяктуу бөлүкчөлөр оозеки кепте өзгөчө интонация менен сүйлөмдөн бөлүнүп айтылат, башкача айтканда, алардан мурун же кийин тыным болот жана сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Бөлүкчөлөрдү талдоонун үлгүлөрү

Дал ушундай көздү — алоолоп күйүп, адам айтууга кудурети жетпегенди жүрөктүн толтосуна жеткире алган көздү, кадимкидей боздоп, ошондой ала турган көздү, мен азыр да көрүп турдум (Б. У.).

Дал (ушундай) — бөлүкчө. Аныктаган кошумча маани киргизди. Мааниси боюнча аныктагыч бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен бирге алынат.

(Азыр) **да** — бөлүкчө. Аныктаган кошумча маани берди. Мааниси боюнча аныктагыч бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен бирге алынат.

Так ушул маалда аркамдан дагы бир көз куушуруп, кысып келатат (Б. У.).

Так (ушул маалда) — бөлүкчө. Аныктаган кошумча маани берди. Мааниси боюнча аныктагыч бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөз менен бирге алынат.

Атамдын эмнени айтып жатканын мен түшүнчү эмесмин, ошондой эле, колду кармап эле оорунун абалын билерине түк ишенчү эмес элем (Б. У.).

(Кармап) **эле** — бөлүкчө. Чектеген кошумча маани берди. Маанисине карай чектегич бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен кошо каралат.

Түк (ишенчү эмес элем) — бөлүкчө. Күчөткөн кошумча маани берди. Маанисине карай күчөткүч бөлүкчө. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөздөр менен кошо алынат.

— Бу эмне **эле** баарынар тең айдама болуп калгансыңар, **ыя?! —** дейт ачуулана (Б. У.).

(Эмне) **эле** — бөлүкчө. Чектеген кошумча маани берди. Маанисине карай чектегич бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен кошо каралат.

Ыя — бөлүкчө. Суроо иретиндеги кошумча маани берди. Маанисине карай сурама бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Ошондо **гапа** санаасы тынгандай компоё: “Кел эми, баатыр, мандайыңдан бир сылап коёюн”, — дейт (Б. У.).

(Ошондо) **гапа** — бөлүкчө. Чектеген кошумча маани берди. Маанисине карай чектегич бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышкан сөзү менен кошо каралат.

Бу Сокем дүкөнгө кирчү эмес эле, бир балээ болгон **го** деп жакшылап карай баштадым (Б. У.).

Го — бөлүкчө. Бул сүйлөмгө тиешелүү божомолдогон кошумча маани берди. Маанисине карай божомолдогуч бөлүкчө. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсүнө ажыратканда айкалышта болгон сөз менен кошо каралат.

СЫРДЫК СӨЗ

Талдоонун планы

I. Сырдык сөздөрдү сөз түркүмү катары аныктоо. Жалпы мааниси.

II. Морфологиялык белгилери: а) маанилик түрлөрү, б) өзгөрбөөчү сөз.

III. Синтаксистик кызматы.

Сырдык сөздөр адамдардын ар түрдүү ички сезимин же айбанаттарга карата токтотуу, тынчтандыруу, айдоо-чакыруу ж. б. мамилелерин билдирет. Башка сөз түркүмдөрүнөн айырмачылыгы — аларды сүйлөмдүн тигил же бул мүчөлөрү менен байланыштырып суроо берип, кандай маани билдирип турганын билүүгө болбойт. Сырдык сөздөрдүн мааниси көбүнчө сүйлөмдө айтылып жаткан жалпы ойго карай аныкталат.

Сырдык сөздөрдүн ички сезимди билдирүүчү, айбанатка карата айтылуучу жана турмуш-тиричиликке карата колдонулуучу маанилик түрлөрү бар.

Бул сөз түркүмү сүйлөм мүчөлүк милдет аткарбайт.

Сырдык сөздөрдү талдоонун үлгүлөрү

— Уу, тентек кер! — деп, атты акырга байлады (Т. С.).

Уу — сырдык сөз. Айбанатка карата айтылды. Мааниси боюнча айбанатка карата айтылуучу сырдык сөз. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

— Так! Так! — деп, бакырды Танабай, чылбырды чече албай карбаластап (Ч. А.).

Так! Так! — сырдык сөздөр. Айбанатка карата айтылды. Мааниси боюнча айбанатка карата айтылуучу сырдык сөздөр. Өзгөрбөөчү сөздөр. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Атаганат, ошондо кыл чылбырды үзүп кетсе кана! (Ч. А.).

Атаганат — сырдык сөз. Адамдын ички сезимин билдирди. Маанисине карай ички сезимди билдирүүчү сырдык сөз. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

— **Ассолому алейкум**, бай.

Жылкычылардын баарын “бай” деп коёр адаты эле.

— **Алеки салам**, — деп Танабай токтоо учурашты (Ч. А.).

Ассолому алейкум — сырдык сөз. Турмуш-тиричиликтеги мамилени билдирди. Мааниси боюнча турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөз. Сүйлөмгө мүчө боло албайт.

Алеки салам — сырдык сөз. Жогоркудай талданат.

— **Арыбаныз**, Жайдар байбиче (Ч. А.).

Арыбаныз — сырдык сөз. Турмуш-тиричиликтик мамилени билдирди. Маанисине карай турмуш-тиричиликке карай колдонулуучу сырдык сөз. Өзгөрбөөчү сөз, бирок экинчи жактын сылык түрүнүн мүчөсү (-ы)ңыз) уланып турат. Бул мүчө мындай айрым сырдык сөздөргө (**кошуңуз**) улана берет. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

— **Ой**, оторунду бир көрбөй жатып кантип убада берем? (Ч. А.).

Ой — сырдык сөз. Адамдын ички сезимин билдирди. Маанисине карай ички сезимди билдирүүчү сырдык сөз. Өзгөрбөөчү сөз. Сүйлөм мүчөсү боло албайт.

Көнүгүү үчүн мисалдар

Тексттерден атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн таап,
морфологиялык талдоо жүргүзгүлө

Илгери бир замандарда мунун баары башкача болгон имиш. Ошондо Лувр өрдөк болбосо, дүйнө башкача жаралып, азыркыдай жер менен суу алпурушпай, дүйнө башкача жаралып калмагы бу кезде эч кимдин капарына кирип-чыкпайт. Андай болгондо кара жер менен суу минтип өчөгүшлөй калмак окшойт. Ошол башталыштын башында, туулуштун астында табият деген дайынсыз нерсе жаралып, анын ичинде жер түгүл көзгө сүртөр чаң -тозоңу болбоптур. Төрт тарабы толкуган жалаң суу жаралыптыр алгач.

Айлампга терең иримден өзүнөн-өзү оргуштап кайнап чыгып, толкугандан толкуп, толкунун толкун кубалап, аягы жок, чети менен чеги жок дүйнөгө жайылып кете бериптир.

Ошондо азыр, бүгүн да үстүбүздөн каркылдап учуп калчу кадимки өрдөктүн Умай Энеси Лувр өрдөк тукум тубар маалы кыстап, уя салар алакандай кургак жер издеп, дүйнөнүн үстүндө жападан-жалгыз учуп калган экен. Дүйнөнүн өйүзү жок, аркы чеги, бүйүзү жок бул жээгинен уя салар бир тал чөп таппай, айласы кетет. Толгоосу күчөп, байкуш Лувр каркылдап учуп жүрөт, тукум улантар жумурткасын деңиздин түбү жок тунгуюк айлампасына түшүрүп жиберемби деп жандалбастайт. Кайда учуп барбасын, чар тарабы — толкуган чексиз суу, кыйыры жок, жээги жок Улуу Суу. Бу жарык дүйнөдө такат алып, уя салар алакандай кургак табылбасына көз жетип, күдөрү үзүлүп, Лувр өрдөктүн заманасы куурулат.

Айласы түгөнгөн Лувр акырында сууга конуп, саңоор жүнүнөн үзүп, толкун үстүнө уя салган экен. Анан ошол калкыган уядан жер пайда боло баштайт. Аз-аздап жер чоное берет, жер бетине аз-аздап ар түркүн жан-жаныбар, макулук жарала берет. Бардык макулуктан адам баласы артыкча чыгыптыр, кар бетинде чангы тээп, суу бетинде кайык айдап, өнөрү өсүптүр, аң уулап, балык кармап, ошону менен күн көрүп, укум-тукумун уланта бериптир.

Жалаң суудан турган дүйнөнүн көкүрөгүнө кургак жер түйүлүп, ал чоное берген сайын, кыйын кезең заман болорун анда Лувр өрдөк кайдан билиптир. Ошентип, жер жаралгандан бери, деңиздин тынчы кетти. Ошондон бери деңиз жер менен алпурушуп, жер деңиз менен алпурушуп келет. Эки ортодо адамга кыйын болду. Адам жерге боор басып калганын билген деңиз аны көрөйүн деген көзү жок (Ч. А.).

1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жайкалган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек куурайлар. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, серендеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт.

Буурул сакал, таягын аркасына каруулаган Бектурган алыстан көрдү да: "Ачарчылыктын тырмагына илинген биз сыяктуу шордуулар го". — деп жоруду. Ким билсин, Бектурган бирдемелерди ойлоп олтурдубу, же арстандай жүрөгүн ачкачылык талыттыбы? Анысы бизге белгисиз. Бирок анын көк ала сакалынан мөлтүрөгөн тамчылар куланып жатты. Муздак сууга чаныт кылып

талкан чалып олтурган кичинекей кара бала сүйкүмдүү атасынын аккан жашын көрө коюп, унчукпаган бойдон ыйлап жиберди. Чал чочуп ойгонгон эмедей болду. Өмүрүндө өзүнүн көзүнөн биринчи жаш чыкканына өзү да таң калды. Тытылган чапандын этеги менен жашын сүртүп:

— Ыйлаба, кагылайын, мен тим эле... — деп акырын гана дабышын чыгарды. Атасынын мындай алсыз жана акырын сүйлөгөнүн баласы биринчи укту, анын төгүлгөн жашын күтпөгөн жерден көрдү. Анын жаш көңүлүнө белгисиз коркунучтан башка эчтеме сезилген жок.

— Атаке, апамды ойлодуңбу? Тигине, күн көтөрүлүп келе жатат. Бул жерден кетеличи, — деди бала.

Бала мындай эстүү сөздү атасына биринчи жолу айткан эле. Бектурган жаш баладан мындай сөздү күткөн эмес. Аны: "Эчтеме билбейт, жаш", — деп ойлочу... Жер көмкөрүлгөндөй болуп, көзү караңгылап, ордунан так тура калды да, шадылуу арык колу менен баланы өзүнө тартып, эки бетинен эки өптү (А. Т.).

Адамзат

Мүрөктүн суусу жөн суулардай шылдырап,
Агып жатса мал кечпес жашыл аралда,
Көк арчадай өндөн азбас болсун деп,
Өзүм ичпей, ичирер элем адамга.
Мүрөктүн суусун ичирейин дегеним:
Адам деген картайгыч тура, бечара.

Замзамдын суусу кайнар суудай шараптап,
Ташып жатса куш жете албас ыраакта,
Эти калын пилдей күчтүү болсун деп,
Бүт агымын бурар элем адамга.
Замзамдын суусун агызайын дегеним:
Адам деген чарчагыч тура, бечара.

Олуя табып Улукман аке дарысы
Жазгы гүлдөй тепселип жатса талаада,
Жүрөк оору, өпкө оорунун сообу үчүн
Өзүм ичпей, ичирер элем адамга.
Дары чөптү ичирейин дегеним:
Адам деген оорукчан тура, бечара.

Ак шайы көйнөк, күмүш кемер сыяктуу,
Адамдын жаны сатылып турса базарда,
Дагы жырғап, дагы жашап көрсүн деп,
Өзүм албай, берер элем адамга.

Жандарына жан кошоюн дегеним:

Адам деген көп өлгүч тура, бечара (А. О.).

Чыныгы акын жөнүндө кесе айтылган сонку сөз болбойт. Жакшы акындын ырлары улам окуган сайын, сыры атайын ачылып, жаңыра берет. Акындын артында табылгасы өксүбөйт. Ар ким акынды жүрөгү менен сүйүп, жаңыча көрөт, ырларын, өмүрүн териштирип тескейт.

А. Осмонов заманага ыбаа караган, тиричиликке кумары улам арткан, адамдын шагын сындырбай, даражасын бийик көтөргөн. Ал журтка нускоосун айтып, жеке өмүрдүн дооматын эч кимге артпай, жашоого кайдыгерлик кылбады. Алыкул башка адамдардын да, өзүнүн да көңүл-санаасынын таза болушуна өмүр бою далбас кылган. А. Осмонов жашоосунда, “күлдүм ачык, бир да жерди карабай, досторума кылдай кастык санабай”, өмүр сүрдү. Акын куру шанды, насыя даңкты, бай дөөлөттү, ичи тарлыкты жактырбаган, сөзгө сараң, ойго ак пейил, жөнөкөй болгон. Ар бир ырында өзүнүн шаттыгын, адилдигин, мунун жашырбаган.

Азыркы күндө А. Осмоновдун эң жакшы чыгармалары кыргыз совет поэзиясынын асыл берметтери болуп калганын ким тана алат.

Ырлар — акындын өмүрү. Өмүрү акындын ырлары да. Акын дегениң колуна тутам кармаган өмүр үзүрүн Прометейдин бир тутам тамызгы оту сыяктуу өчүрбөй, накай чындыкка, жашоого болгон күрөшүн кара башы үчүн эмес, элдин адөөлөттүгүнө¹ жумшаса, анындын оозго алар маанилүү өмүр баяны, көзгө басар өлбөс эмгеги калат белем! (Кең.Ж).

Акыркы эсептөөлөр боюнча, тарыхта эки миңге жакын чоң жана кичине согуштар белгилүү (Ас.Т.). Бир элдин эстелиги ташка тартылган сүрөттөр болсо, бирөөнүкү — таштан чегилген зор фигуралар, бирөөнүкү түз жерге тургузулган тоодой пирамидалар менен күмбөздөр болсо, экинчисиники тоо менен зоолордун өздөрү болду (Ас. Т.). Байыркы Египеттин фараону Рамзей II өзүнүн пирамидасын 100 миң кулга 40 жыл курдурду (Ас. Т.). Эң сонун эстеликтердин бири — элдин сөзү, ыры, жомогу, эпосу (Ас. Т.). Жаратылышта алтындан жүз эсе арзан, же жүз эсе кымбат кендер бар (Ас. Т.). Өз убагында турциялык султандардын сарайы он эки

¹ Адилет менен бирдей

тонна алтын менен кооздолгон экен (Ас. Т.). Мен жети атам турсун, адамзаттын тарыхынан кабарым бар (Ас. Т.). “Тегизчилдик” колхозунда тогуз жүз түтүндөн турган он бир уруктан ар бири өзүнчө башкарма шайлап алган (Ас. Т.). Биз, 178 көчмөн түтүн, 1929-жылы колхоз уюштурдук (Ас.Т.). 1-Май, 8-Март жана башка майрамдарды да ар бири өз алдынча өзгөчө, көрктүү болгондой белгилөөнү ойлонсок, изденсек (Ас.Т.).

Чын эле, 28 советтик патриот 50 танкага каршы салгылашып, душмандын бир да танкасын өткөргөн жок (Ас. Т.). Жыйырма сегиз баатырдын, жалпы эле дивизиянын жоокерлеринин салгылашуусу, көрсөткөн эрдиктери генерал Панфиловду толкундатып, аябай кубантты (Ас. Т.). Ротанын комсоргу шашылыш буйруктун келишине байланыштуу чогулушту жаап жатканда, Чолпонбай өзүнүн 11 жолдошу менен өйүзгө кетип баратты (Ас. Т.). 1943-жылы сентябрь айында Гавриил катарында болгон 72-гвардиялык аткычтар дивизиясы Днепр дарыясы үчүн күрөшүп жаткан (Ас.Т.). Айыгышкан кармаш басылганы менен, эки тараптан бирин-бири андышып-атышмайы токтогон жок (Ас. Т.).

1941-жылдын июль айынын бир түнү Дүйшөнкулдун тушкандарынын бири ага чакыруу кагазын алып келип берди (Ас. Т.). Сүйүшкөн кыз-жигиттер бирин-бири “алтын” дешип, миң мертебе кайталашты (Ас.Т.). Турмушта саналуу гана нерселер жакшылыкка да, жамандыкка да бирдей жүрөт (Ас. Т.). Бир түрлүү гүлдөн өзүнчө гүлдесте болот (Ас. Т.). Ар бир эл өз “өңүн көрсөтүп”, “өз жытын” чыгарды (Ас. Т.). Эркек аял үчүн, аял эркек үчүн жасалып, экөөнүн бириккени гана киши деген түшүнүктү түздү (Ас.Т.). Биз космостун биринчи саякатчысы Гагаринден ажырадык (Ас. Т.). Большевиктер бийликти алууга эч качан батына алышпайт, кокус алышса, аны эки-үч күнгө чейин да кармап тура алышпайт (Ас. Т.). Экөөбүз беш жыл бирге окуп, бирге жатып, бирге жүрүп, кайсы уруудан экендигибизди сурашпаптырбыз (Ас. Т.).

Тоодон сыркаар согуп, түн бүркөө эле.

Түнкү сууга түшкөн чымындай кокту ылдый кудуп¹ келаткан жалгыз атчан алды-артын элтең карап сак. Азырынча жан көзүнө чалынбай келатканына шүгүр этип, демин ичине алат.

Жылга-жыбытты, күдүрөйгөн бак-даракты кыйгап өткөн анын артынан сак кулак иттер кээде абалап, бул арада айыл бар экенин кабарлап жатты. Атчандын бул айылдан кача турган да, айыл элинен жазгана турган да жөнү жок болчу. Мунун жазганганы

¹ Шукшурулуп түшүп.

— бул айыл ичинде сиңип кетип, андып жүрүшкөн басмачылар. алардын баканооздору...

Эми мына, тоо тараптан өзү алып келаткан шашылыш кабарды Ала-Бука горнизонуна жеткирип, ушул айыл элин кырсыктан калкалап калса гана болду.

Түн сыркаар, түн бүркөө. Мына ушул чын куран аяктап калса да, быйыл жаз баары¹ көрүнбөй туруп алды.

Баса, жаз демекчи, мындан мурдакы жалган куран айында эле адаттан башкача күн чыйылдап ысык ийип, жер кургап, талаа кандак. Ошо кандак талаага жаз белгиси этип, сыңар тамчы тамбай туруп албады беле. Ана, ошонун эсесине чын куран айы жер бетинен жамгыры түгүл карын аябай, улам кетсе, улам кармап, мына минтип суук. Сууктан, мына, жаңы чыгып келаткан чөп үшүп, кар тиги мөмө-дарактардын гүлүн ачырбай, быйылкы жаз ушинтип, каткалаң жут тартты (С. Ө.).

Мекен жөнүндө сөз

Ата, Эне, Ай, Күн, суу, токоч, сүт деген сөздөр балага ымыркайында кулагына куюлат. Ата-энесиз бала төрөлбөгөндөй эле, жер-суусуз, нан-сүтсүз киши жашай албасы чын.

Ушуларды бир сөз менен атаганда, ал, — Мекен. Демек, МЕКЕН деген сөз да эне сүтү менен туюларын биз эрте сездик. Анын себеби — ошол жылдарда калайык өз башынан оор, татаал коркунучтуу жылдарды кечирип турган.

Россияда жумушчулар кыймылы күч алып, падышалык империянын босогосу качыраган сайын, ал өз бийлигинин жаагын катуулатты. Таманынын астында эзилген калктарга зомбулугун күчөттү. Ошону менен ал өзүнүн кыйрашын да тездетти. Мен советтик мектептен билим алып, көзүм ачылган кезде, ошо эзилген элдерге улуттук боштондук алып келген Улуу Октябрь революциясына калкыбыздын салымы бар экендигин билип сыймыктандым.

Ошо кара бийликке каршы баш көтөргөн калкыбыз кысымды, зомбулукту башынан кечирип азып-тозду. Мен ал кезде алсыз чүрпө элем. Ошо чүрпө кезимде мен да жөө бастым. Арыктадым. Аздым. Денемди шишик алып, басалбай да калдым. Ошондо бечера энем кейиди:

— Чыда, садаган. Ата конушка аман жетеликчи. Айыгасың!

¹ Көктөмү

Ушу энемдин сөзүнөн улам Ата конуш оорулуу кишини кеселден сакайтчу касиеттүү жай деп баамдагамын. Анан ошо ыйык жайга тез жетсек экенбиз деп самагамын.

Тербигендер илkip келатып жан береринде:

— О, айланайын, Ата Журт... Сени көрбөй, деминди албай, кетмек болдум, э... — деп кумсарып калганында...ушу Ата Журтка жалбарган кишинин жалынчысынан улам кишиге дем берген да ошо Ата Журт болот экен го деп калчумун.

Ата Конуш, Ата Журт, Ата Мекен, Мекен дегенди чоң кишилер өтө эле көп атап, аларга жалына-жалбарып, алардан күч-кубат, жардам сурагандыктан, мен ошо бала кезимде бул төртөө жер-сууну кайтарып, кишилерди кырсыктан сактап жүргөн төрт баатыр экен го деп да ойлочумун. Ушу төрт баатырды көрсөм экен деп кызыкканымда, жал - куйругу жерге тийген ак боз аттарга минген зор төрт атчан биринен бири өтүп, ойдон тоого, тоодон ойго чаап жүрүшкөндөй көрүнчү ...

1917-жылы кеч күздө биз азыркы Чыгыш Казакстанга караштуу Тору-Айгыр, Куулук деген тоолордо тербип жүргөн кезибизде, мен катуу ооруп калдым. Этим жалындап, чыдай албай жатканымда, көзүмө ошо төрт баатыр кыялымдагыдай элестелди.

— Эне, тетигилерди көрдүңбү? — деп сөөмөйүмдү чочойттым.

Энем менден шекшигенсиди.

— Эчтеме жок. Тынч жат, балам! — деди.

— Тигине, тигине, энеке. Мекендер чаап жүрүшпөйбү. Карасан ...

Энем үйрүлдү. Көздөрүнө жаш келип, жалбарып айтты:

— Мекен жарыктык көзгө көрүнбөйт, балам. Ал өз эл-журтун көзгө көрүнбөй багат. Элди бооруна жылытат. Кенчин, байлыгын, аябайт. Нанын, сүтүн берет.

— А эмине үчүн нан, сүт берип жатканда, Мекен көзгө көрүнбөйт, эне?

— Ал ошондой касиеттүү. Ал киши эмес. Ошо кишилер туулуп-өскөн жер-суусу, Жергеси. Сен тынч жатсан, бат айыгасын. Биз ошо жер-суубузга барабыз.

— Алар — эмине үчүн төртөө?

— Алар төртөө эмес, бирөө эле. Ата-баба жакшы көргөндүктөн ошондой төрт ат берип койгон тура Мекенге!

Ушул көрүнүштү кийин энем көп эскерчү. Анан:

— Акмагым. Сен ооруганында ошентип жөөлүгөн элен. Эми мына ошо Мекенибиздебиз. Чачылган жыйналып, үзүлгөн уланды.

Жергебиз кенейди. Эми элдин балдарындай сен да оку. Киши болгун! (Т. С.).

Мезгил билинбей өтө берди. Самат азыр бешке чыгып калды. Асел экөөбүз ынтымактуубуз. Бир гана сөздү козгобойбуз, эскербейбиз. Ал киши биз үчүн жок эсептүү, унчугушпай ушуга макулдашып алгандайбыз...

Бирок турмушта баары эле ойлогондой боло бербейт. Кечээ жакында ошо жигит пайда болду.

Жолдо авария болуптур. Түн ичи эле. Мен, жардамчы коңшум экөөбүз эмне болгонун билмекке жүгүрүп бардык. Барсак, жүк машине жол жээгиндеги калканч молого урунуптур. Шофер жаралуу, анын үстүнө мас, эс-учун билбейт. Тааныдым, бирок атын эстей албадым. Мурда бир жолу бизге жардам берип, ашуудан сүйрөп чыккан эле. Долондун ашуусу оюнчук эмес. Мурда ашуудан машине сүйрөп чыгыптыр деген болгон эмес. Ал жигит өжөр, көк неме экен, акыры бизди участокко жеткирген. Анда мен аны абдан жакшы көрүп калгам, тобокелчил эр мүнөзүн жактыргам. Кийинчерээк бир шофер прицепп сүйрөтүп келатып, ашуунун белине аз калган жерде кюветке¹ оодарып алып, таштап кетиптир. Ошол кызуу кандуу жигит болду бекен деп, мен биле албай калгам. Аз болсо, көздөгөнүнө жетмек экен, бечера, деп аяп калгам. Андан соң машинелер прицепп сүйрөп, ашуу аша баштады. Эбин тааптыр, балдар туура кылган.

Ачыгын айтсам, Асел чанып кеткен жигит ушул экенин алгач билбедим. Бирок билсем деле ошону кылмакмын. Үйгө апкелген жерден билдим. Асел кучактап келаткан отуну колдон түшүп, алайып калганда эле, билдим. Бирок бирибиз да сыр бербедик. Жаңы тааныш сыяктанып койдук. Баарынан да, мен өзүм карманбасам болмок эмес. Экөө тил таап, кайра жарашып алабы, кайдан билейин, эгер андай болсо, байкоосуз сөз менен жараларын жаныртып, жолтоо болбоюн деп кармандым. Менин тиешем да жок эле, эчтеме бүтүрө алмак эмесмин. Бүтүрсө, экөө бүтүрмөк. Экөөнүн башынан бир өткөн мурдагы таржымал турмушу бар, экөөнүн ортосунда бала бар. Баланы эркелетип, боорума кысып, мен керебетте жатам.

Ошол түнү эч кимибиз уктабадык, таң атканча ар кимибиз өз тагдырыбызды ойлоп жаттык. Мен өз тагдырымды...

¹ Жолдун эки жагындагы аяч

Асел баласын алып, кетсе кете берет. Жолун тоспойм. башы бош. Эмне кылышты акыл ойлоп, экөө чечсин. Мен болсом... Мен эмне, менин катышым жок, мен жолтоо болбошум керек... (Ч. А.).

Сүйлөмдөрдөн тууранды жана сырдык сөздөрдү таап, аларга морфологиялык талдоо жүргүзгүлө

Колоттун кырына келгенде, үрпөндөгөн суунун үнү кулагына шар-р дей түшөт, шамал урат, кайра ары кеткенинде, суунун шары лып угулбай калат (К. Жус.). Шамал лып басылат (К. Жус.). Бир маалда кимдир бирөө ийинимден тартканда гана, чочуп кетип шарт карасам, артымда Салыкем турат (К. К.). Минтип тура беришим болбойт, Сапарга барып келейин деп, карс-карс күлдү (Ш. Б.). — Ах дечи! — Ах-х! — дедим бетине үйлөп (Ч. А.). Зың деген үн угулбайт (Ч. А.). Не бир сынакы жорголор чаңында калып, арылдап марага чыгып келип, элдин жер дүнгүрөткөн дуусуна кулагы тунуп, өпкөсү көөп турчу күндөр да артта калды (Ч. А.). Тегереги — баягы эле курчап турган тоолор, оттогону — баягы эле тектир саз, ичкени — баягы эле түбүндө жылтыр таштары кубулжуган кашка суу (Ч. А.). Ач-жылаңачка, бар-жокко карабай, айыл арасына өзгөрүш киргизип, чуулдап ойногон балдар да көрүнбөйт (К. Ж.). Чоконун боздоп өкүргөн үнүн угушуп, айыл тараптан Күлүкан, Анархан, Дарыяхандар жүгүрүп келишти (К.Ж.). Ар ким өз тагдырынын келечегин ойлогондой тымтырс (К.Ж.). Тарс эткен мылтык үнүнө капчыгай ичи жаңырып, жаңырыктар аскадан аскага кетти (К.Ж.). Анархан эсине келе баштаган сайын, денесин муздак тер басып, бүткөн бою шалдырады (К.Ж.). Чыгыштан чолпон жаркырап, өзөн башынан таң атардын салкын жели зыпылдап жүрө баштады (К.Ж.). Саат чыкылдап жылып, күндөр өтүп жатты (К.Ж.). Борс-борс күчүк үрдү (Т.С.). Чочоюп олтура калып, кайра туруп, анын борс-борс үрүшү: “О, байке, алдагы ичкениңден беришчи. Беришчи”, — дегендей (Т.С.). “Бая эле ушинтпейсиңби” — дегенсип, Борсолдой жан-маны калбай ашыгып, Алгырдын ырыскысын шалп-шалп ичти (Т.С.). Деги жан-жаныбардын жан багуусу өзүнчө эле тынымсыз күрөш тура деп айтмакчы, торгойдун канаты кулагыма бырп серпилип, өзү койнума бөгүп калды (Т.С.). Торгой койнума киргенде, аны алууга тик кудуган кыргый мага тие жаздап, зып кайыды (Т.С.). Жазыксыз көзү мөлтүр, аянычтуу (Т.С.). Арадан көп жыл өтүп, жылкычы Бердибектей улгайып калган кезимде кабинеттеги диванда дем

алып жатсам, машинканын чык-чыгы угула калды (Т.С.). Үй ити Тапандын жүгүрүшү анын жанында анчейин бир эрбелең-сербелең, тек күлкү келтирет (Т.С.). “Арымың кыска” дегендей төрт аягын тап-тап согуп, кош кулагын тикчийтет (Т.С.). Эч капарсыз уктап жаткан Тапан кум дөбөдөн ыргып баратып, эмнедей акыбалда экенин сезе койду да, жумалана түшүп, уйкулдуу көзү менен ар качырды (Т.С.). Кайдан-жайдан жетип келген ителги чыйырчыкты шап илип ала, туура жакка зыпылдай учту (Т.С.). Маселен, мээримдүү жазда күн мемиреп туруп, асманды коңур булут каптады, чарт-чурт чагылган атылды (Т.С.). Төр жактан быш-быш уктаган Сатай акенин жуурканына чирикти төктү (Т.С.). Сатай акенин мыңк-мыңк күлгөнү эшитилди (Т.С.). Гармончу бала гармонун аркырата эки-үч чоюп-чоюп алып, кулактарын быдырата басып жибергенде, муз тепкендей зуулдап, этек-жеңин делбиретип, саамай чачтарын желге желектей желбиретип, тегеректеп отургандардын ортосун бир тегеренип чыкты (К.Ж.). Эркин кичинекей чыбык кармап, Сакадай жууркандан башын чыгарса чабууга даярданып, көзүн бажырайтып, оң колун чыбыгы менен бирге көтөрүп, “мына эми жууркандан чыга калып чочутат” дегенсип, кыт-кыт күлүп, анда-санда кийиндеп коет (К.Ж.). Сакадай жууркандын алдын бүлкүлдөтүп, бөө-бөө деп акырын чыгып келе жатканда, “Апа!” — деп бакыра, Эркин Анархандын койнуна кире качты (К.Ж.). “Жоронун кызы сегиз жылдан бери эрге тийбей, Муслимахунду күтүп отурган имиш”, — деп бирөө айтканда, тарс эткендин бардыгы кубаныч дечүлөр дуу күлүп жибершти (К.Ж.).

— Алда: Акиш, ай, жаштыгың али да калбаган (К.Ж.). — Эй, жеңе ай!... Жаманга эш тарткыча, камчы менен беш тарт (К.Ж.).

— Алда, кайним, ай, атыңы бош байладың беле? (К.Ж.). — Ой, чиркин ай! Таң сүрүп келе жатканда көзгө кандай сулуу көрүнөт! (К.Ж.). — Ох, мен мындай сөздөрдү угуп тура албайм (К.Ж.). — Кош, жолдош Сансызов Каныбек! Жолдош Лесниковду тааныдыңыз, а меничи? (К.Ж.).

— Ай, бечерам ай! — деп катуу үшкүрүп алды (К.Ж.).

— Ой, кызыталак, эй!... “Малай кутурса, чарбактагы гүлүңдү басат, катыныңдын паранжысын ачат,” — деген ушул (К.Ж.).

— Об-боо, азаматым! — деп Камалбек жакасын кармады (К.Ж.).

— Апей, кокуй, кызым, талпайып отуруп алабызбы? (К.Ж.).

— Бах! Ачкыл болсо, ушундай болсун (К.Б.). — Олдо, байбичем, ай! — деди Тойчубек (К.Б.). — А, кокуй десе, — деди Бурулча да күлүп (К.Б.). — Алда, байбичем, ай! Сөздүн кызык жерине келгенде

буздун, ээ (К.Б.). — Алда, чепем, ай! Тынч жаткан кийикти жөн койбой, чаап алчудай, чочутуп качырдың, ээ? — деди Тойчубек күлүп (К.Б.). — Аттин, түз жер болбогонун карачы (К.Б.). — Баракелде! Мына олжо! — деп Чүкөбай дароо ордуна секирип турду (К.Б.). — Ой, тобоо! — деди Чүкөбай танданып (К.Б.). — Баракелде - баракелде! Ошентип, чачкыла. Эң эле ырас болбодубу-- деп, Чүкөбай чак-чак болуп, чөп чачып жатышкан малчыларынын бирде анысына, бирде мунусуна барып, өзү да чөп чачышып жүрдү (К.Б.). — Секир-секир, жаныбарым! Чү-чү! — деп, Тойчубек эки-үч курдай кыйкырды эле, ат чабышта кыйкырык угуп оолуккан аттардай Керкашка кулагын көтөрүп, элендеп кыймылдады да, бирден алга секирди (К. Б.).

— Э. Танабай, бу баягы Гүлсары эмеспи? — деди таңыркап (Ч.А.). О, андагы Танабайдын курчтугун кое кал (Ч. А.). Согушта эмнени гана көрбөдүк, элдин баары сендей кең пейил, боорукер болсо го, атаганат (Ч.А.). — Балакет, оо-ой! Карасаң! — деп жетине албай кыйкырды (Ч.А.). — Так, так, жаныбарым Гүлсары. Коркпо, так - так, ата жосуну, ата расмиси! (Ч.А.). — Бали, Танабай, өркөнүн өссүн (Ч.А.). — Тообо, түн ичинде эмне кылып жүргөн немелер? — деди шофердун жанында отурган тумакчан жигит (Ч.А.). — Чү, жаныбарым, чү! Илгерилегендин иши илгерилеген, чү! (Ч.А.). — Ай, жылкычы жигит, токто! — деп арт жагынан шанкылдаган күлкү чыгат (Ч.А.). — Ой, силерди кой деген ким бар? (Ч.А.). — Так - так, жулкунба, жайыраак! — деп, туйлаган жоргонун омууроосун таптай шыбырап, келинге жанашканда жай бастырып калат (Ч.А.). — Ура! Биз уттук! — деп жааты коштоп кетти (Ч.А.).

Сүйлөмдөрдөн кызматчы сөздөрдү таап, аларга морфологиялык талдоо жүргүзүлө

Үмөттүн такыясында кызыл жылдызы бар, көрүүгө куш болуп бир топ бала бир оокумдан бери аны курчап отурат (Н. С.). Ошондон баштап Алымбай бир койду жаткызбай, такай айдап барып карайт (Н. С.). Акмак күчү менен, акылдуу акылы менен жарат экен (Н. С.). Не кылган менен эркек эмеспи, жашыбашка аракеттенип, бирок үнү каргылданып, бүткөн бою калчылдап жатты (Н. С.). Элдин дүргүй түшкөнүнөн улам шекшиген Мукарбек дооштоду (Н. С.). Бир кезде барып эсине келишти көрүнөт, эки карый эми энтендеп сыртты көздөй атылышты (Н. С.). Эртеден бери жааган кар түш оой барып басылды (Н. С.). Кыламык карды

малгап кечип, жаны эле түшкөн издей чыйыр менен Мелибай палчы келатты (Н. С.). Мелибайды байбичеси менен көрө коюп сүйүнүп кетти (Н. С.). Эркектер тынган менен, кемпирлер өз ара күбүрөшүп олтурушту (Н. С.). Ушуну менен бул жагдайдагы сөз жыйынтыкталгандай, баары тым-тырс болуп отуруп калышты (Н.С.). Баятан бери айтылган сөздөргө жибип, салмагын салмактап, таразалап отурду, чамасы (Н.С.). — Жоо, мейли, — деди бир саамдан кийин Мелибай баш көтөрүп (Н.С.). Кастарлап, колум менен чыгарайын дегем (Н.С.). Аны ээрчип, уулу менен байбичеси дагы чыгып кетишти (Н. С.). Адыл үчүн бир күндүн өтүүсү кыйын болду (Н. С.). “Атам менен апам эмне белек белендеди экен? — деп зарыкты. (Н. С.). Ошондон бери алар сенин чакырууна маани бербей, Адылдын көп калптарынын бири катары кабыл алышты да (Н. С.). — Ал үчүн экинчи калп сүйлөбөөгө убада берүүн шарт, — деди апасы бир жактан (Н. С.). Не ишене албай, не ишенбей кое албай, жене үйрүлдү (Т.С.). Кантсе да үйдөн алыс басуудан чочулады бейм (Т.С.). Атасы үйгө кайра киргенден кийин, үйдөн жанагыдай кобур угулбады (Т.С.). Үйдөн чыккан киши тыяк-быякка карай басты (Т.С.). Көбүнчө кыркын аяктары менен, айылдагы зайыптар алгоолошуп аркан чыйратып, кийиз бышырышат эмеспи (Т.С.). Алгоо алгоо да (Т.С.). Айылдагылардан ушундай кеп уккан соң, Куйручук соодагер олтурган байдын үстүнө келди (Т.С.). Бул көз өзгөчө көз эле! Ал озондоп ыйлай ала тургандыгы менен эмес, а өзүнүн сырдуулугу, табышмактуулугу менен мен үчүн коркунучтуу эле (Б. У.). Эгер кара кийген үй болуп калса, анда чу дегенде ага киребиз (Б. У.). Оору ушул экөөнөн эле болот, — дечү атам ишенимдүү (Б. У.). — Же ысыгы, же суугу өтүшүп кетет (Б. У.). Атам да буга көнүп бүткөн, мени ээрчитпей кетсе, ал да негедир ыраазы болбойт (Б. У.). Ээрчибей эле коеюн дейм, бирок буга эрким жетпейт (Б. У.). Эртең мененки уйку онойбу, бир күнү мен: “Ата, куурабай элди, кечинде эле кыдырбайсызбы?” — дедим (Б. У.). Бул өзү — кечээ эле балалык чактагы окуя (Б. У.). Ошолордун бири дал тийсе керек (Б. У.). Бактыга керек болсо, башыңды бер! Баарына так ушундай берем кеңеш (А. Т.). Жаны ачынган Ыманбай чындыкты нак ушундай сүйлөдү (Т. С.). Күн сайын эрте туруп, атына минип, эгин аянттарына барып, кайсы бригада кайда, кайсы жерде иштеп жатканын текшерүү — Жапардын адаты (К. Б.). Катты Жамийла аягына чейин окуп жетпей, кайра энесине берет, бат эле анын жүзү албыра түшөт (Ч. А.). Баласын колуна көтөргөн Сейде Ысмайылды көздөй кетип баратыптыр (Ч. А.). Айдоо ийгиликтүү өткөн үчүн.

ары-бери карагыча, эгин кыр жаап, көк ой толкуй берди. Чекеден көк буу чыгат, алакандар кабарат, бирок кабак бүркөө жок (Т. С.). Шамбет карыны машинадан түшүрүп койду да, андан кийин ал өз жолдошторуна буюмдарды алып берди (Т.С.). Чоң эненин көздөрү күлүмсүрөй түштү, бирок аны Динар байкай албады (Т. С.). Мария обонун созо-созо кесени колуна алды да, кымызды мелтиретип, Мыскалга сунду (Т. С.). Пай, пай! Тиги аскалар кандай бийик, ал эми бүркүттөрүчү! (Т. А.). Не улуган бороон урабы, не сапар келген жолоочу калып, терезе тык-тык этет (Т. С.). Анда-санда же бирден, же экинден чубаган арабалар дөңгөлөктөрүн кылдыратып, жай термелип, жолоочулар зериккен (Т.С.). Келбей кеттиңер го (Б.У.). — Аа, Шекебайым, — дейт тиги сырдуу да, армандуу да күлүп, башын чайкай, — маа күн менен түнүң бирдей эле эмеспи (Б.У.). “Ушул да эрмек экен, Шекебайым!” — деп коет күнөөкөрдөй (Б.У.). Атам дагы эле эмне айтарын билбей калат да, кубаттаганын башын ийкегилей кетет (Б.У.). Ойлонуп калат да: — Азыр заман башка, баатырдык да башка (Б.У.). — Акыл качан болсо керек дечи, бирок аны оңой эле тебелеп койгон заман болгон (Б.У.). Бул сөздү угары менен же байбичеси, же келини ордуан турат да, аркы үйгө жөнөйт (Б.У.). — Корккон түрүң бар, чын эле коркок болосунбу дейм, ыя? — дейт кайра муңканганын билдиргиси келбегендей жылмайып (Б.У.). Анткени анын көзүнөн мен андай деле шумдукту байкачу эмесмин (Б.У.). “Ата, — дейм анан анын көрбөй жатам дегенин эстей коюп, ого бетер таңыркай, — ал эмне, көзү болсо деле, көрбөй жатам дей берет?” (Б.У.). — Танып деле албайсызбы, кокус кансырап ... (Б.У.). Жок, иттин уулу байгара деле өмүрүндө үч киши жыгар (Б.У.). А Сокемдики такыр башка (Б.У.). Бул сөздөр илгери айтылган, андан бери күндөр картайып, түндөр эскирди (Ч.А.). Алдыда мелтиреген боз талаа жатат, каналдан өткөн соң, тоо этегин бөксөлөп дагы далай жүр (Ч.А.). Аты күндөн-күнгө алдан тайып баратканын Танабай көптөн бери байкап келатат (Ч.А.). Картаң ат менен картаң чал ээн жолдо мүндөшүп¹ жалгыз турду (Ч.А.). Күн бүгүн бузула коер түрү жок, бирок ырайым сезилбеген талаа бети сурданып, суук болуп келатты (Ч.А.). Ушинтип өз оюна дүүлүгүп ысып кетти, көйнөгүнүн жакасын чечти да, атты да, басып келаткан түндү да унутуп, арабасын тегерене энтигип баса берди (Ч.А.). Анда деле токтоно албады (Ч.А.). Жолго түнөп калабы, бир айла табыш керек го деген ой эсине келгичекти, ал арабаны тегеренип баса берди (Ч. А.). — Сага эмне болду, ыя? — Танабай аттын жанына

¹ Мүнкүрөшүн менен бирдей.

келип, өпкө кага акырын онтогонун укту (Ч.А.). — Түшпөйсүндү, тамак дагы муздап калмай болду. — деди зайыбы акырында эшикке чыгып (Ч.А.). — Акырын кыбырап жүрө берсек жетebиз да, ээ? (Ч.А.). Колхоз болсо мамлекеттин карызына белчесинен баткан (Ч.А.). А кезде айылдагы көзгө түшүмдүү жана жалгыз билимдүү жигит Чоро болчу (Ч.А.). Кээде жыйналышта Танабай туруп алып, душман менен айыгышкан тап күрөшүндөгү Чоронун кечирилгис жумшактыгын аябай сынга алчу (Ч.А.). Бороон-чапкындан баштап кандай күндөр өтпөдү, а сен баягы эле бойдонсуң (Ч.А.). — Такыр чолом тийбейт (Ч.А.). Кыйкырык-сүрөөн чыккан сайын, жорго тай ого бетер төшөлүп, бирок жаңылбай, чайпалбай, арышын арбын таштап, жоргосун эркин салып баратты (Ч.А.). Экөө аттарын текирендете чабышты, бирок кула тай жүрүшүн буздады, жыбылжып бара берди (Ч.А.). Сулуу кыз менен жоргонун жуучусу көп болот (Ч.А.). Согуштан кийин Танабайдын өмүрүндөгү жыргалдуу дороону ошол учур болду (Ч.А.). Коштошуу кечесинен кийинки биздин ырга, оюн-күлкүгө шаар түн бир оокумга чейин тунуп турду (А.Мур.). Аянттагы фонтанды тегеректей кол кармашып алып, Будбул эжебиз да, Күмүш эжебиз да ырдаган (А.Мур.). Көнүлүбүздө бүтүрүү көктөмү менен айрылышуу ызасы бирдей көктөп турган. Ошон үчүн ошол тууралуу ырдап жаттык (А.Мур.). Биздин ыр таң боегу чыгышка сүрүлгөндө гана барып токтогон (А.Мур.). Ошентсе да эски күүгө түшөрдүз деген үмүттө ырдай бердик (А.Мур.). Мындан эки жыл мурдагыны ойлодубу же тим элеби, айтор, аялына, өзүнө, жаңы төрөлгөн баласына атап, үчтү үзүп алды да, кайра дасторконго кошулду (А.Мур.). Ойлой жүргүн, Ормон хан, Так ушундай санааны (К). Ат качаган болгон соң, Аштан, тойдон калган соң, Күлүктүгү не пайда? (К.). Как жалама зоосунан, Кайберени чуркаган (К.М.). Жигит сөзүнүн ары жагын уланта албай калды, анткени анын эриндери бош эмес эле (А.Мур.). Бир гана жекшемби күндүн өтүшү мен үчүн тозок эле, анткени ал күнү экөөбүз көрүшпөй калчубуз (А.Мур.). Тоонун эн сүйкүмдүү, эн чырайлуу, биринен бири өткөн гүлдөрүнүн кыпкызылдарынан терип келдим (А.Мур.).

СИНТАКСИСТИК ТАЛДОО

Синтаксистик талдоо өз ичине төмөнкү талдоолорду камтыйт: сөз айкашын талдоону, жөнөкөй сүйлөмдү талдоону, татаал сүйлөмдү талдоону жана тике сөз катышкан сүйлөмдү талдоону.

СӨЗ АЙКАШЫ

Талдоонун планы

I. Сүйлөмдөн сөз айкаштарын таап аныктоо.

II. Сөз айкаштарынын түзүлүшүн мүнөздөө:

а) жөнөкөй же татаал, б) атоочтук же этиштик, в) түгөйлөрүнүн байланыш жолдору, каражаттары.

III. Сөз айкаштарынын грамматикалык маанилерин көрсөтүү.

1. Сөз айкаштары эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдөн түзүлөрү белгилүү. Сүйлөмдөрдөн сөз айкаштарын табууда биринчи кезекте ээ менен баяндоочту аныктап алабыз. Булар — сүйлөмдүн грамматикалык негизи, бирок сөз айкашы болуп эсептелбейт. Анан баяндоочтон баштап ар бир толук маанилүү сөздү (жөнөкөй сөздөр кызматчы сөздөр менен бирдикте, татаал сөздөрдүн бөлүктөрү бирге сөз айкаштарынын бир түгөйү болорун эстегиле) кайсы сөз менен маанилик жана грамматикалык жактан багыныңкы байланышта тутумдашып турарын таап, сүйлөмдү сөз айкаштарына ажыратып чыгабыз. Мисалы:

Чал сыркоонун жанынан карыш жылбайт (И.К.).

Бул сүйлөмдүн ээ, баяндоочу — чал жылбайт. Сөз айкаштары: карыш жылбайт¹, сыркоонун жанынан жылбайт.

2. Экинчи этапта сөз айкаштарынын түзүлүшүнө, түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмдөрүнөн тургандыгына, алардын байланыш жолдоруна мүнөздөмө берилет.

Сөз айкаштары түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сөз айкаштары толук маанилүү эки сөздөн же айрым түгөйлөрү татаал сөздөрдөн, жөнөкөй сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн (бөлүкчө, жандооч) айкалышынан уюшулат. Ал эми татаал сөз айкаштары бири экинчисинин маанилерин тактаган экиден ашык толук маанилүү сөздөрдөн турат. Бирок канча сөздөн тургандыгына карабастан, алар сөз айкашынын эки

¹ Айрым методикалык адабияттарга таянып, бул сыяктуу айкалыштарды сөз айкашы катары талдоону оң көрдүк. (Караңыз: Видя разбора на уроках русского языка. - М.: Просвещение, 1985. - Б. 85-99).

гана (багыныңкы, багындыруучу) түгөйү катары каралат жана эки сүйлөм мүчөсүнүн катышынан турат.

Өлө чалыккап аттар өпкө кагып араң илкийт (И.К.).

Сүйлөмдүн ээ. баяндоочу — аттар илкийт.

Сөз айкаштары: **араң илкийт, өпкө кагып илкийт, өлө чарчаган аттар.** Экинчи, үчүнчү сөз айкаштары — татаал түзүлүштөгү сөз айкаштары. Багыныңкы түгөйлөрү эки сөздөн туруп, биринчисинде бышыктооч, экинчисинде аныктооч болду.

Багындыруучу түгөйү кайсы сөз түркүмүнөн экенине карай сөз айкашынын атоочтук жана этиштик түрлөрү бар. Буларды багындыруучу түгөйлөрдүн кайсы сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөндүгүнө карай билүүгө болот.

Сөз айкаштары ыкташуу, таандык, башкаруу байланыштары аркылуу байланышат. Бул айтылгандарды жогорку сүйлөмдөгү сөз айкаштары аркылуу талдап көрөлү.

Араң илкийт. Кандай илкийт? Араң илкийт. Багындыруучусу — **илкийт**, багыныңкысы — **араң**. Багындыруучу түгөйү этиш болгондуктан, этиштик сөз айкашы. багыныңкысы — тактооч. Сөз айкашы тактооч менен этиштен түзүлдү. Байланышы — **ыкташуу**, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты.

Өпкө кагып илкийт. Кантип илкийт? Өпкө кагып илкийт. Багындыруучусу — **илкийт**, багыныңкысы — **өпкө кагып**. Этиштик сөз айкашы. зат атооч, чакчыл этиш менен этиштен түзүлдү. Байланышы — **ыкташуу**, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты.

Өлө чарчаган аттар. Кайсы аттар? Өлө чарчаган аттар. Багындыруучусу — **аттар**, багыныңкысы — **өлө чарчаган**. Багындыруучу түгөйү зат атооч болгондуктан, атоочтук сөз айкашы. Чакчыл, атоочтук этиштер менен зат атоочтон түзүлдү. Байланышы — **ыкташуу**, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты.

3. Сөз айкаштарынын грамматикалык маанилерин талдоо сөз түркүмдөрүнүн жалпы маанилери менен байланыштуу. Мисалы, зат атооч затты, предметти, сын атооч заттын белгисин, сан атооч заттын санын билдирери белгилүү. **Сулуу шаар, үч китеп** деген сөз айкаштарын алсак, булар грамматикалык маанилери боюнча затты жана сыпаттык белгини, затты жана санды көрсөтүп, өздөрүнүн сөз түркүмдүк маанилери менен бирдей болуп жатат. Бирок сөз айкаштарында сөздөрдүн грамматикалык маанилери ар дайым эле сөз түркүмдүк маанилери менен дал келе бербейт. Мисалы, **атанын**

сөзү, талаага чыгуу, тыбыт жоолук сыяктуу айкалыштардагы багыныңкы сөздөрдүн грамматикалык маанилери сөз түркүмдүк жалпы маанилеринен башка: **атанын сөзү** — зат жана белги (бир жакка таандык белги — **атанын**), **талаага чыгуу** — кыймыл-аракет жана белги (орундук белги — **талаага**), **тыбыт жоолук** — зат жана белги (тектик, эмнеден жасалгандык белги — **тыбыт**). Демек, зат атооч сөздөр сөз айкашынын тутумунда белгилик мүнөздөгү грамматикалык маанилерди (мамилени) көрсөттү.

Сөз айкашын талдоонун үлгүлөрү

Бул туткундан эптеп өзү бошонду (И.К.).

Сүйлөмдүн ээ, баяндоочу — **өзү бошонду.**

Сөз айкаштар: **эптеп бошонду, туткундан бошонду, бул туткундан.**

Эптеп бошонду. Кантип бошонду? Эптеп бошонду. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучусу боюнча этиштик сөз айкашы, чакчыл этиш менен этиштен түзүлдү. Байланышы — ыкташуу, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты. Грамматикалык маанилери кыймыл-аракет жана белги (сын-сыпаттык).

Туткундан бошонду. Эмнеден бошонду? Туткундан бошонду. Багындыруучу сөз — **бошонду**, багыныңкысы — **туткундан**. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу сөзү боюнча этиштик сөз айкалышы, зат атооч менен этиштен түзүлдү. Байланышы — башкаруу, багындыруучу сөз багыныңкы сөздүн чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылды, чыгыш жөндөмөнүн **-дап** мүчөсү аркылуу байланышты. Грамматикалык маанилери — кыймыл-аракет жана зат.

Бул туткундан. Кайсы туткундан? Бул туткундан. Багындыруучу сөз — **туткундан**, багыныңкысы — **бул**. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу сөзү боюнча атоочтук сөз айкашы, ат атооч менен зат атоочтон түзүлдү. Байланышы — ыкташуу, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты. Грамматикалык маанилери — зат жана белги.

Бир жолу мектепте ал Мырзагүлдүн чачынын жытын сезген эле (Ч.А.).

Сүйлөмдүн грамматикалык негизи болгон ээ, баяндоочу — **ал сезген эле.**

Сөз айкаштары: жытын сезген эле, чачынын жытын, Мырзагүлдүн чачынын, мектепте сезген эле, бир жолу сезген эле.

Жытын сезген эле. Эмнесин сезгей эле? **Жытын сезген эле.** Багындыруучу сөз — сезген эле, багыныңкысы — жытын. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй (эле сөзүнүн жардамы этиш экендигин эстегиле), багындыруучу түгөйү боюнча этиштик сөз айкашы, зат атооч менен этиштен түзүлдү. Байланышы — **башкаруу**, багындыруучу сөз багыныңкы сөздүн табыш жөндөмөдө турушун талап кылып, байланыш табыш жөндөмөнүн **-и** мүчөсү аркылуу жүзөгө ашты. Грамматикалык маанилери — кыймыл-аракет жана зат.

Чачынын жытын. Эмнесинин жытын? **Чачынын жытын.** Багындыруучу сөз — жытын, багыныңкысы — чачынын. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу түгөйү боюнча атоочтук сөз айкашы, зат атооч менен зат атоочтон түзүлдү. Байланышы — таандык, илик жөндөмөнүн **-нын**, жак таандыктын **-ы** мүчөлөрү аркылуу байланышты. Грамматикалык маанилери — зат атооч жана белги (бир жакка таандык белги).

Мырзагүлдүн чачынын. Кимдин чачынын? **Мырзагүлдүн чачынын.** Багындыруучу түгөйү — чачынын, багыныңкысы — **Мырзагүлдүн.** Башка белгилери боюнча жогорку сөз айкалышынан (чачынын жытын) айырмаланбайт.

Мектепте сезген эле. Каерде сезген эле? **Мектепте сезген эле.** Багындыруучу сөз — сезген эле, багыныңкы түгөйү — мектепте. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу сөзү боюнча этиштик сөз айкашы, зат атооч менен этиштен түзүлдү. Байланышы — **башкаруу**, жатыш жөндөмөнүн **-те** мүчөсү аркылуу байланышты. Грамматикалык маанилери — кыймыл-аракет жана белги (орундук белги).

Бир жолу сезген эле. Качан сезген эле? **Бир жолу сезген эле.** Багындыруучу сөз — сезген эле, багыныңкысы — бир жолу. Түзүлүшүнө карай татаал, багындыруучу сөзү боюнча этиштик сөз айкалышы, сан, зат атоочтордун айкалышы жана этиштен түзүлдү. Байланышы — **ыкташуу**, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты. Грамматикалык маанилери — кыймыл-аракет жана белги (мезгилдик белги).

Наркы тоодон ай каалгын көрүндү. (И.К.).

Сүйлөмдүн грамматикалык негизи болгон ээ, баяндооч — ай көрүндү.

Сөз айкаштары: каалгын көрүндү, тоодон көрүндү, наркы тоодон.

Каалгып көрүндү. Кантип көрүндү? Каалгып көрүндү. Багындыруучу сөз — көрүндү, багынынкысы — каалгып. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу сөзү боюнча этиштик сөз айкашы, чакчыл менен этиштен түзүлдү. Байланышы — **ыкташуу**, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышты. Грамматикалык маанилери — кыймыл-аракет жана белги (сын-сыпаттык белги).

Тоодон көрүндү. Кайдан көрүндү? Тоодон көрүндү. Багындыруучу сөз — көрүндү, багынынкысы — тоодон. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу сөзү боюнча этиштик сөз айкашы, зат атооч менен этиштен түзүлдү. Байланышы — **башкаруу**, багындыруучу сөз багынынкы сөздүн чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылды, байланыш чыгыш жөндөмөнүн -дон мүчөсү аркылуу жүзөгө ашты. Грамматикалык маанилери — кыймыл-аракет жана белги (орундук белги).

Наркы тоодон. Кайсы тоодон? Наркы тоодон. Багындыруучу сөз — тоодон, багынынкы — наркы. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, багындыруучу сөзү боюнча атоочтук сөз айкашы, сын атооч менен зат атоочтон түзүлдү. Байланышы — **ыкташуу**, багынынкы мурун, багындыруучу кийин келип, орун тартиби жана мааниси боюнча байланышты. Грамматикалык маанилери — зат жана белги.

ТАЛДОО ҮЧҮН МИСАЛДАР

Эми мында кокой кур башым калды (К.Б.). Бир күнү орус уланы менен жаш орус аялы анын үйүнө пайда болду (К.Б.). Убада боюнча салтынан соң Кудаяр хан Жаркынбайды Ошко бек кылды (Т.К.). Бир айылда эмне окуя болгону экинчи айылга шамалдан мурун жетет (Т.К.). Жакында белестин артынан кой жайып жүргөн Шамир карыяга кайрадан жолугуп калдым (М.М.). Баба наркын сыйлап, сырды ачык айткан (Т.С.). Мындан бир нече күндөн кийин Валий экөөбүз комсомол уюштуруу үчүн Ат-Башыга бардык (К.Б.). Ак чилде муз сакалы жайкалуу суу түбүндө уктап жатты (Т.С.). Күндөрдүн биринде полктун адамдары бир көшөгөлүү спектакль коймокчу болушат (К.Б.). Ошондо эки жаштын ортосунда сүйүү-сүйүлүү учкуну пайда болгонун сездим эле (К.Б.). Булар суудан кечип алышып, кара жолго түшүштү (К.Б.). Көл суусу жашыл төр сыяктанат (С.Ж.). Сарайдын чатырынын жыртыктарынан шуулдап шамал үйлөйт (С.Ж.). Айбалта ордуна баары бирдей чокмор баш кармаган (К.Б.). Казак жигит менен кош айтышарда

Дыйканбек энкейип, баланын маңдайынан жыттады. (С.Ж.). Мурат шайык кайта-кайта обдулуп, көздөрүнүн астын ак оромолу менен утур-утур сүрттү (Т.К.). Хандын азыркы сөзүнөн кийин Ырыскул байдын арка мойнун бирөө сындырып кеткендей, төмөн эншерилди (Т.К.). Амандыктардын келишин чый-пыйы чыгып күтүп жүргөн (Т.К.). Алдаярлар жаман кабар угушту (Т.К.). Арстан чапкан алышты көрсүн (Т.С.). Кийинки окуядан кийин Маманды хан чакырткан жок (Т.К.). Күн чыккан жакта ат ойнотту (Т.С.). Дем алыш, бейкапар күндөр көпкө созулбады (Т.К.). Алчандаган кула кашка аргымак минген алп киши алдыда (С.Ө.). Аны шукшурулган куш канатындай кош кара боз атчан экөө жандай салып делдендеп келет (С.Ө.). Муну айтып ыржая күлгөн Аман ушул антты мына ушул чалдын бет алдында бербеди беле (С.Ө.). Ажыдаар сойлоп кеткенсиген тик капчыгайдын башындагы арчалуу төрдөгү ак боз үйлөр тигине (С.Ө.). Атасындагы бардык жакшы касиеттерди өзүнө чакырып алат деген ишеним элде күчтүү (Т.С.). Адылтай ажо колун көтөргөндө, кызыл кымкап тонунун жакасы далысынан жылбышты (Т.С.). Муузданган аксарбашылдын ысык канына толгон күмүш аякты шымаланган жигит энеге карматты (Т.С.). Шакекке толгон чоң эненин жумшак манжалары Жаш Тегиндин бетин сыдырды (Т.С.). Бала бабанын сөзүн ашыгып кайталады (Т.С.). Ал кездерде жайдын күнү жадырап тургандай кыйыр тынч (Т.С.). Ар бир жоокерге ушул көк өгүздүн күчү берилсин деген ырым (Т.С.). Тиги Казы-Ак-Көлдү жердеген калың уйсунду өнөктөш-өзөктөш журт бололу деди (Т.С.). Өлүм жазасын алууга өздөрү барды (Т.С.). Күмүш тулгадагы арча жалыны пастады (Т.С.). Байыркы бир заманда ушундай болуп, киши уулуна көп жакшылык келген эди¹ (Т.С.). Бул каңырыш кабарга кыргыз колу ишенбей да кое албады (Т.С.). Өткөн жылкы күзгү тосмодо черден чыгып, өзүнө тике качырган жолборсту сайды (Т.С.). Жолборстун так маңдайына сайылган жебе тикенектей агара түштү (Т.С.). Жаш Тегиндин дал ушул эрдиги анын жоодо тайманбас кол башчы болоруна жол ачкан (Т.С.). Быйылкы оор кышта журт кыйырына бир түмөн кол чыкты (Т.С.). Кыштактан обочо кыртыштуу мейкинге кырка тарта кырк өргөө көтөрткөн экен (Т.К.). — Биз бир кудайдын бирлигине ишенебиз (Т.К.). Генерал Скобелев өз колу менен Курманжанга кызыл кымкап тон жаап куттуктады (Т.К.). Эки жигит өз мекени улуу тоонун сөөлөтүн эске салган чогу бийик, кайруусу бөйдөй кара макмал ак калпактан айчыланта кийишкен (Т.К.). — Э, үкөм.

¹ Э.тс

жалындай жаштык доордон мен да өткөм (Т.К.). — Илгери ушул эле биздин туугандардан эки бир тууган экөбү¹ тең жаагын жанган ырчы болушкан экен (Т.К.). Тегененин Жалгыз-Кыр деген кыргак тоосунун түбүндөгү күздөөсүндө эле болуштун айылы (Т.К.). Кар жамынган жумур адырларды этектеп жортуп баратышты булар (С.Ө.). Заматта бу көптүн алдында тытылып тепки жеген алтоонун жаны калды азырынча (С.Ө.). Кыштын кар баскан адырларында өрттүн кара түтүнүндөй бургуган калың басмачы куду кара шамал айдагандай өр талаша жапырыла баратты (С.Ө.). Анын артынан удургуп келаткан топ куду куюндай уюлгуй калды кырга (С.Ө.). Артынан кубалаган ыктыярдуу кошунга куйругун бастырып-бастырбай кутулуп кетип жатышты (С.Ө.). Көгала майдан талааларды кар басып, кечээги туташ жашыл адырлар кар чүмкөндү (С.Ө.). Тээ төмөнтөн эки атчан чабагандап келаткан экен (С.Ө.). Жаздын сары кары баскан тоо этегиндеги төлдөп аткан коюн өз бала-чакасына калтырган Мусураалы Жойбеленттеги кыштоосуна карай жөнөп калды (С.Ө.). Жакында Мамадияр абанын багына бардым (А.Мур.). Бактек кубана, шашыла уясын көздөй учуп келатты (А.Мур.). Эки айылды туташтырган жолдун нугу билинбейт (А.Мур.).

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ

Талдоонун планы

- I. Айтылыш максатына карай сүйлөмдүн кайсы түрү (жай, суроолуу, буйрук, илептүү) экендигин аныктоо.
- II. Сүйлөмдүн грамматикалык борборун таап, баш мүчөлөрдүн санына карай жөнөкөй сүйлөм болорун далилдөө.
- III. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча мүнөздөө:
  1. Баш мүчөлөрдүн катышына карай (эки тутумдуу же бир тутумдуу, бир тутумдуу болсо, анын кайсы түрүнө кирерин түшүндүрүү).
  2. Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай (жалаң же жайылма).
  3. Ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай (толук же кемтик, кемтик болсо, кемиген мүчөлөрүн аныктоо).

¹ Экөө

IV. Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр, түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма сөздөр, сырдык сөздөр, кириңди сөздөр) катышса, аларга мүнөздөмө берүү.

V. Сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу, алардын түзүлүш түрлөрүн, кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын жана мүчөлөрдүн байланыш жолдорун аныктоо.

1. Сүйлөмдүн маанилик түрлөрүн, негизинен, берилип жаткан ойдуң максатына карай аныктаган он. Анткени жай сүйлөмдөр окуяны кабарлоо, суроолуу сүйлөмдөр бир нерсени билүү, бышыктоо, буйрук сүйлөмдөр сүйлөөчүнүн эркин (каалоо, өтүнүү, буйруу) билдирүү максатында, илептүү сүйлөмдөр күчтүү сезим менен айтылат. Ошону менен бирге, алардын түзүлүштөрүнө да көңүл буруу зарыл. Жай сүйлөмдөр баяндагыч ыңгайда, үч жактын биринде турат. Суроолуу сүйлөмдөрдүн курамында сурама ат атоочтор, сурама бөлүкчөлөр, белс, бекен деген жардамчы этиштер, **-бы, -дыр** сыяктуу мүчөлөр болот. Буйрук сүйлөмдөрдүн баяндоочтору буйрук ыңгайда (**-гып, -сып, -гыла, -ыңыз** мүчөлөрү же уңгу, туунду этиштер) келет. Ал эми илептүү сүйлөмдөр көтөрүңкү интонацияда айтылат.

2. Сүйлөмдүн грамматикалык жактан уюшулушунда ээ менен баяндоочтун ролу зор, аларсыз сүйлөм түзүлбөйт. Ээ менен баяндоочтун баш мүчөлөр деп аталышы да ушуга байланыштуу.

Сүйлөмдөр аны түзүп турган баш мүчөлөрдүн санына карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Сүйлөм маанилик жана грамматикалык жактан тутумдашкан баш мүчөлөрдүн бир грамматикалык борборунан түзүлсө, жөнөкөй сүйлөм болот. Жөнөкөй сүйлөмдөр бир грамматикалык борбордогу ээнин же баяндоочтун базасында да түзүлө берет.

Жер бетинде жүргөндө ал таланын кеңдигине мынчалык таң калбас эле (Ч.А.). Деңизге чыгар алдындагы түп. Бу түпү бала уктай албады (Ч.А.). Аларды анда ээрчитүүгө болбойт (Ч.А.).

Келтирилген сүйлөмдөрдүн биринчиси ал таң калбас эле деген ээ, баяндоочтон, экинчиси түп деген ээден, үчүнчүсү бала уктай албады деген ээ, баяндоочтон, төртүнчүсү ээрчитүүгө болбойт деген баяндоочтон түзүлгөн, бирден гана грамматикалык борборлорго ээ. Демек, алар — жөнөкөй сүйлөмдөр.

3. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бир нече түрлөрүн билесинер. Биринчи кезекте баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу жана бир тутумдуу сүйлөмдөр болуп бөлүнөт. Эгер сүйлөм бир тутумдуу болсо, баяндооч аркылуу уюшулган жалпы жактуу.

белгисиз жактуу, жаксыз, ээ аркылуу уюшулган атама сүйлөмдөр сыяктуу түрлөрү мүнөздөлөт. Аларды туура ажыратыш үчүн ар биринин түзүлүш бөтөнчөлүктөрүн жакшы өздөштүрүүгө тийишсинер.

Эки тутумдуу сүйлөмдөр да айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жалан, жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай толук, кемтик сүйлөмдөр деген түрлөргө бөлүнүп талданат.

4. Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр, түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышса, аларга мүнөздөмө берилет.

Жер менен деңиздин айырмасын бала эми билди (Ч.А.).
Ошентип, сүзө беришти. Чондор сабырлуу, токтоо (Ч.А.).

Биринчи сүйлөмгө жер менен деңиздин деген бир өңчөй мүчөлөр катышты, алар — бир өңчөй аныктоочтор, байламта (менен) аркылуу байланышты. Экинчи сүйлөмдө ошентип деген киринди сөз бар, ал ойдун ырааттуулугун билдирди; сүйлөмгө мүчө боло албайт. Үчүнчү сүйлөмгө сабырлуу, токтоо деген бир өңчөй мүчөлөр катышты, алар — бир өңчөй баяндоочтор, интонация аркылуу байланышты.

✓ 5. Сүйлөмдөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн орчундуу этабы болуп эсептелет. Сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу баш мүчөлөрдөн башталат, андан кийин айкындооч мүчөлөр талданат. Сүйлөм мүчөлөрү шарттуу түрдө төмөнкүдөй сызыктар менен сызыларын эсинерге түшүргүлө. Ээ — (бир түз сызык), баяндооч = (эки түз сызык), аныктооч ~~~~~ (толкун сызык), толуктооч (үзүк сызык), --- бышыктооч - - - - (аралары чекит аркылуу ажыратылган үзүк сызык). Ар бир сүйлөм мүчөсүнүн түзүлүшүнө карай жөнөкөй же татаал түрлөрү, алардын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткаргандыгы аныкталат. Ошондой эле, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы байланыштын жолдору да такталууга тийиш.

Жөнөкөй сүйлөмдү талдоонун үлгүлөрү

Деңиздин энтиккен деми сезилди (Ч.А.).

Бул сүйлөм айтылыш максатына карай жай, грамматикалык борборлордун санына карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу, айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай толук сүйлөм.

Грамматикалык борбору — деми сезилди. Эмнеси сезилди? Деми — ээ, жөнөкөй ээ, анын милдетин зат атооч аткарды. Деми эмне болду? Сезилди — баяндооч, жөнөкөй баяндооч, этиштик баяндооч, анын милдетин этиш аткарды. Ээ менен баяндооч ээрчишүү аркылуу (үчүнчү жак, жекелик сан) байланышты.

Кандай деми? Энтиккен -аныктооч, жөнөкөй аныктооч, анын милдетин атоочтук этиш аткарды, аныкталгыч менен ыкташуу байланышында байланышты. Эмпенип деми? Децидин — аныктооч, жөнөкөй аныктооч, анын милдетин зат атооч аткарды, аныкталгычы менен таандык байланышы аркылуу байланышты.

Чоордун үнү тынбай сыбызгып жатты (К.А.).

Сүйлөм — айтылыш максатына карай жай, грамматикалык борборлордун санына карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу, айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай толук сүйлөм.

Грамматикалык борбору — үнү сыбызгып жатты. Эмнеси сыбызгып жатты? Үнү — ээ, жөнөкөй ээ, анын милдетин зат атооч аткарды. Үнү эмне болуп жатты? Сыбызгып жатты — баяндооч, жөнөкөй, этиштик баяндооч, анын милдетин татаал этиш аткарды. Ээ менен баяндооч ээрчишүү аркылуу (үчүнчү жак, жекелик сан) байланышты.

Кандай сыбызгып жатты? Тынбай — бышыктооч, жөнөкөй, сын-сыпат бышыктооч, анын милдетин чакчыл этиш аткарды, бышыкталгыч менен ыкташуу аркылуу байланышты. Эмпенип үнү?

Чоордун — аныктооч, жөнөкөй аныктооч, анын милдетин зат атооч аткарды, аныкталгычы менен таандык байланыш аркылуу байланышты.

Мунун баарын Орган карыя күн мурун ойлоп койгон (Ч.А.).

Сүйлөм айтылыш максатына карай жай, грамматикалык борборлордун санына карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу, айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына арай толук сүйлөм.

Грамматикалык борбору — Орган карыя ойлоп койгон. Ким ойлоп койгон? Орган карыя — ээ, тутумдаш ээ, анын милдетин зат атооч жана зат атоочтон турган жандама мүчө аткарды. Орган карыя эмне кылып койгон? Ойлоп койгон — баяндооч, жөнөкөй баяндооч, этиштик баяндооч, анын милдетин татаал этиш аткарды. Ээ менен баяндооч ээрчишүү аркылуу (үчүнчү жак, жекелик сан) байланышты.

Качан ойлоп койгон? **Күн мурун** — бышыктооч. тутумдаш бышыктооч. мезгил бышыктооч. зат атооч менен тактоочтун айкалышынан жасалды, бышыкталгыч менен ыкташуу аркылуу байланышты. **Эмнени** ойлоп койгон? **Баарын** — толуктооч, жөнөкөй, тике толуктооч, анын милдетин табыш жөндөмөдөгү ат атооч аткарды, толуктагыч менен башкаруу аркылуу байланышты. **Эмненин баарын?** **Мунун** — аныктооч, жөнөкөй, анын милдетин илик жөндөмөдөгү ат атооч аткарды, аныкталгыч менен таандык байланыш аркылуу байланышты.

Анын унутууга кыйбаган, эстен чыккыс дагы эки-үч эскермеси бар эле (Ч.А.).

Сүйлөм — айтылыш максатына карай жай, грамматикалык борборлордун санына карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу, айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай толук сүйлөм.

Грамматикалык борбору — эскермеси бар эле. Эмнеси бар эле? Эскермеси — ээ, жөнөкөй, анын милдетин зат атооч аткарды. Эскермеси эмне эле? Бар эле баяндооч, жөнөкөй, атоочтук баяндооч, анын милдетин модалдык жана эле деген кызматчы сөздүн айкалышы аткарды. Ээ менен баяндооч ээрчишүү (үчүнчү жактык, жекелик сандык мааниде) аркылуу байланышты.

Кандай эскермеси? Унутууга кыйбаган. Кандай эскермеси? Эстен чыккыс дагы эки-үч. Булар — бир өңчөй тутумдаш аныктоочтор, биринчиси зат атооч менен атоочтук этиштин; экинчиси зат атооч, атоочтук этиш, тактооч жана татаал сан атоочтун айкалышынан түзүлдү, бир өңчөй тутумдаш мүчөлөр өз ара интонация аркылуу, аныкталгычы менен ыкташуу аркылуу байланышты. **Кимдин эскермеси? Анын** — аныктооч, жөнөкөй, анын милдетин илик жөндөмөдөгү ат атооч аткарды, аныкталгычы менен таандык байланыш аркылуу байланышты.

Айыл аткомунун төрагасынын кабылканасы. Тык-тык машина ка баскан кыз эшиктен кирген Осмон чолокту бир карады (Н.С.).

Биринчи сүйлөм — айтылыш максатына, карай жай, грамматикалык борборлордун санына карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай бир тутумдуу сүйлөм, ээнин базасында түзүлгөндүктөн атама сүйлөм, затты атоо иретинде айтылды. Атама сүйлөм айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай толук сүйлөм.

Грамматикалык борбору — кабылканасы. Эмнеси? Кабылканасы — ээ, анын милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч

аткарды. **Кимдин** кабылканасы? **Айыл** аткомунун төрагасынын — аныктооч, тутумдаш аныктооч, анын милдетин илик жөндөмөдөгү зат атоочтордун айкалышы аткарды, аныкталгычы менен таандык байланыш аркылуу байланышты.

Экинчи сүйлөм — айтылыш максатына карай жай, грамматикалык борборлордун санына карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу, айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай толук сүйлөм.

Грамматикалык борбору — кыз карады. Ким карады? **Кыз** — ээ, жөнөкөй, анын милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткарды. **Кыз эмне кылды? Карады** — баяндооч, жөнөкөй, этиштик, анын милдетин этиш аткарды. Ээ менен баяндооч ээрчишүү (үчүнчү жак, жекелик сан) аркылуу байланышты. **Канча** карады? **Бир** — бышыктооч, жөнөкөй, сан-өлчөм бышыктооч, анын милдетин сан атооч аткарды, бышыкталгычы менен ыкташып байланышты. **Кимди** карады? **Осмон чолокту** — толуктооч, тутумдаш, тике толуктооч, анын милдетин зат атооч менен табыш жөндөмөдөгү жандама мүчө аткарды, толукталгычы менен башкаруу аркылуу байланышты. **Кайсы** Осмон чолокту? **Эшиктеп кирген** — аныктооч, тутумдаш аныктооч, анын милдетин зат атооч менен атоочтук этиштин айкалышы аткарды, аныкталгыч менен ыкташуу байланышында байланышты. **Кайсы кыз? Тык-тык машинка баскан** — аныктооч, тутумдаш, анын милдетин атоочтук этиш менен айкалышкан тууранды сөз, зат атооч аткарды, аныкталгычы менен ыкташуу байланышында байланышты.

Талдоо үчүн мисалдар

Арага бир конуп, Кочкор кыштагына келдик (К.Б.). Бир четте мааратып кой-эчкисин кармап тургандары да бар (К.Б.). Катуураак жүрбөсө да болбойт (У.А.). Анда акырындап барып туруу керек (У.А.). Сага ишенишим мүмкүн (М.Э.). Бир күнү Зарлык чон дүкөндүн бурчунда түнөп калышка туура келди (М.Э.). Үйдүн кире бериш жеринде бака-шака (У.А.). Сүйкүм тоолордо өткөргөн балалыкты эскердим (К.Ж.). Ошондо алгачкы тарткан сүрөтүмдү атама көрсөттүм (К.Ж.). Чиймеленген тоолорду эсимен чыгарбадым (К.Ж.). Тоо койнунда жүрөлү (К.Ж.). Өмүрүндө Батмадай түйшүктү биринчи өткөрүп жатты (К.Ж.). Мээрканды тез ооруканага жеткирди (К.Ж.). Атаганат, ушундайда атасынын

жоктугун карачы! (К.Б.). Зооканы көздөй закымдап бара жаткан көгүчкөндү кара (Т.С.). Жаандын күчүнө таң калдым (Т.С.). Ботодой боздоп калган эле (Т.С.). Согуштун жакын арада бүтөрү али күмөн (Т.С.). Бул ишти кантип бүтүрүүгө болот? (Т.С.). Жыпар жыттуу түркүн гүлдөр (К.Б.). Жүрөктүн дирилдегенин көрүп ал (Т.С.). Жыйналышта чечилген маселени иш жүзүнө ашыруу мүмкүн эмес эле (Т.С.). Өмүрүнө береке кирсин (Т.С.). Тааныган кишисин көрүп, ордуна тура калды (С.Ө.). Башына мурда таптакыр түшпөгөн нерселер түштү (Ш.А.). Областтык маданият сарайынын чоң залы аябай толо (Ш.А.). Бирок анын атын, ишин келген күндөн тарта көп уккан (Ш.А.). Айрыкча, Балтабаевдин оозунан кудайдын жараткан күнү да уккан (Ш.А.). Кызык, Адам деген — не бир укмуш жан (Ш.А.). Ошон үчүн башкаларга ишене беришпей, сеялкалардын урук таштоочу механизмдеринен тирмийип көз айрышпайт (Ш.А.). Пахта менен дем алып, пахта менен жашайт (Ш.А.). Биринчи кварталдын өндүрүштүк планынын расчётторун жыйынтыкташым керек (Ш.А.). Анан айдалган кең талааны, өмүрүндө биринчи жолу көргөндөй, тегерете карап турду (Ш.А.). Арпасын оруп алар менен күнжүт эгин таштайбыз (Ш.А.). Көкүрөгүнө толкунун батыра албайт, черткиси келет, ырдагысы келет (Ш.А.). Назик зыңылдатып, кулагын бурады (Ш.А.). Жакын жерден Ак-Буура дарыясы чалган өмүр ыры угулат (А.Мур.). Бет аарчыны жыттап көрдү. Атыр жыты (А.Мур.). Эң алдын өзүн-өзү тапка алгандай комузун көпкө чейин кайрып чертти (Ш.А.). Анан бадал-бадал артына жашынып, кубалашып, бекинбечек ойношту (Ш.А.). Токой ичи сырдуу (Ш.А.). Араң оңдоп, кол менен тартып, наркы өйүзгө өттүк (Ш.А.). Болуп өткөн бул окуяга ал таптакыр ишенгиси келген жок (Ш.А.). Түн түшкөн токойлор ичинде түнөдү (Ш.А.). Мектепке чейинки узак аралыкта, артына кылчак бурулуп, тыным алган жок (Ш.А.). Ошол эле күнү кечки салкында Камчыбек боз жорго менен жолго чыгып кетти (Т.К.). Камчыбек орусча сабаты чыккан адам болчу (Т.К.). Павало-Шыйковский төрө эртеси күнү эле Камчыбекти идарасына чакырды (Т.К.). Курманжан датка айым үн чыккан жакты жалт карады (Т.К.). Эл дым болуп калды (Т.К.). Эл чуу тартып өкүрүп жиберешти (Т.К.). Жангарач бий акырын тамагын кыра жетөлгөн болду (Т.К.). Бу кыргыз-кыпчак журту тээ байыртан эки канат болуп биригип келген (Т.К.). Ал түз эле тизген таштарын атайын тепсей барып токтоду (Т.К.). Жакын турган сары уста ойдологон аргымакты тизгиндеп алды (Т.К.). Жер дүңгүрөп турду (Т.К.). Пристав төрө үкөктөрдү жыйната турган болуп калды (Т.К.). Күн кактап, ысып турган (Т.К.). Терebelге кар

оор түшкөн (Ч.А.). Чөлдүн бети таңга жуук аран серүүндөдү (Ч.А.). Азыркы кейиштүү ангемесинде Виктор Никифорович ушуну да айтып берди (Ч.А.). Тике бел байлап киришүүгө бул окуя түрткү болду (Ч.А.). Ал ушуну айтып жатты (Ч.А.). Ал эми жигитти шарап менен тамак-аш алып келгиле деди (Ч.А.). Жалпак-Саз станциясына алар күндүзгү саат он бир чамасында жетти (Ч.А.). Бир чабандын курулуп бүтө элек тамы бар экен (Ч.А.). Үч-Кудукка келгендин үчүнчү күнү бир окуя болду (Ч.А.). Авдий аша чаап кетпөө керектигин түшүнүп турат (Ч.А.). Ат жалына казан ас (мак.). Бүгүн — биринчи апрель. Ушул күнү күйөөсүн бир сынап көргүсү келди (А.Мур.). Капырай, кайратын кара! (Т.С.). Бизге кошулуп дарактар да, фонтан да, институттун имараты да, карт Сулайман тоосу да, Ак-Буура да — бүт шаар ырдаган (А.Мур.). Көп узабай, алар жетип барышты (Ч.А.). Вертолет нарытан кайып өттү (Ч.А.). Үчөө тең, жер боортоктоп, чөптү сойлой, жата калышты (Ч.А.). Тигилер күлүп да койгон жок (Ч.А.). Авдий ушуну ойлоду (Ч.А.). Ал Петруханьын жер уусунан жаңылбай жүргөнүнө таң калат (Ч.А.). Алар аябай эле чарчашыптыр (Ч.А.). Авдий эрксизден жылмайды (Ч.А.). Гришан күтүүсүздөн унчукпай калды (Ч.А.). Поезд арылдап, баса кирип келе жатат (Ч.А.). Петруха ага ок жылындай атырылды (Ч.А.). Бу сөз бардыгынын көңүлүн көтөрдү (Ч.А.). Пилат өзү отурар орундукту ошерге көтөрдү (Ч.А.). Алар каракчыларды кармашыптыр (Ч.А.). Авдий эмнегедир бош калгансып, эңшерилип турду (Ч.А.). Ал кабинага чуркады (Ч.А.). Баланын үнү акырындап бастай берди (Ч.А.). Түн ичинде Акбара үнкүрдөм чыгып кетти (Ч.А.). Базарбайды сактап калган дагы бир нерсе болду (Ч.А.). Мурда Базарбай бул үйдүн босогосун аттаган эмес болчу (Ч.А.). Ар-ким өз кайгысы менен болуп жатты (Ч.А.). Муну укканда Бостондун жүрөгү кысыла түштү (Ч.А.). Бул күн ушинтип башталды (Ч.А.). Кыял кеткенчиптеп каалганы ачты (Ш.Б.). Мен кайрадан жалгыздадым (Ш.Б.). Көзүмө төркү столдун капталындагы тумбочкада коюлган кара телефон урунду (Ш.Б.). Жездем аялына ойлуу бурулду (Ш.Б.). Азимов менин мүдөөмө жаккан (Ш.Б.). Абылов боржойгон эттүү агыш алаканын жайды (Ш.Б.). Тилекке каршы, биздин көп жазуучуларыбыз өзүн тек “жазуучумун”, “акынмын”, “драмачымын” деп гана билишет (Т.С.). Биз ушул кезге дейре элибиздин эртеден берки өмүр баянын изилдөөнү эстен чыгардык (Т.С.). Эне тилибизди ушунчалык ээсиздикке учуратып салган мына биз — жазуучулар, адабиятчылар, тилчилер, тарыхчылар, философтор, журналисттер, мугалимдер — бардыгыбыз айыптуубуз (Т.С.). Албетте, сени да

башка жаныбарлардан айырмалап, кишилик касиетиндин ажарын ачкан — эне тилиң (Т.С.). Албетте, буга мен катуу өкүндүм (Т.С.). Ар бир кишинин өз кесибине, билимине, кудуретине жараша колунан келген эмгегин өтөп коюш — Мекени алдындагы карызынан кутулуу (Т.С.). Бул кезде кишилер тил, тарых, адабият, үрп-адат, мурас жөнүндө көп кеп салышат (Т.С.). Мадаминбек тоорулуп, бир кур таңыркагансып, карынын оозун тиктеп калды (Т.К.). Байгеге кымкап тон, бейкасам чапан, топу, көйнөктүк мата, кындуу бычак, акча берилди (Т.К.). Ырас, четте акпай жатып сасыбай, бир жээктен окторула чамынып аккан дайрадай шар өттү го өмүрү (Т.К.). Ырас, Тургунайдын жүрөгү айрылып кеткендиги чың эле (Ш.А.). Жамалкан эч нерсе деген жок (Ш.А.). Адам Ата менен Умай Эненин тукумдарынын бири Акпай аттуу адам өтөт (Ш.А.). Садыктын бул “калың” күлкүсү эки жыл айланып, түк басылбады (Ш.А.). Жолборс ооп барып жерге жатты сулк (Т.С.). Мен жанчарды сууруп алган жокмун (Т.С.). Алда кайдан чаңырган жаңырык, кызыл үйдөгүлөрдү селт эттире, кулак түрдүрдү (Ш.Б.). Сайраке, Жыпар, Азим эшик талаша, сыртка дүргүштү (Ш.Б.). Энелериңер, эже-женелериңер, аталарыңардан улуулата баштайлы (Ш.Б.). Ошону эле күтүп тургансып, жаңылыкка чанкаган адептүү балдар жол талаша кызыл үйдүн босогосун кууша атырылышты (Ш.Б.). Сүйүнчүнү зордоп, жулуп албайт (Ш.Б.).

ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Татаал сүйлөмдөр аларды түзүп турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маанилик, грамматикалык карым-катышына карай тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп экиге бөлүнөт. Буларды талдоодо айрым өзгөчөлүктөр болгондуктан, ар бирин талдоонун планын, үлгүлөрүн өзүнчө берүүнү он көрдүк.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдү талдоонун планы

I. Айттылыш максатына карай сүйлөмдүн кайсы түрү экенин аныктоо.

II. Канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөнүн атап көрсөтүү.

III. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланыш жолдорун, каражаттарын тактап, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн байламталуу же байлаamtасыз түрүн аныктоо.

IV. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катышка карай тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн түрлөрүн ажыратуу.

V. Тыныш белгилерин түшүндүрүү.

VI. Татаал сүйлөмдүн ар бир бөлүгүндөгү сүйлөм мүчөлөрүн жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу талдоо.

Татаал сүйлөмдөр да айтылыш максатына карай жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу жай, суроолуу, буйрук, илептүү сүйлөмдөр түрүндө болот. Татаал сүйлөмдүн канча жөнөкөй сүйлөмдөн тургандыгы грамматикалык борборлордун санына жараша аныкталат. Грамматикалык борборлор эки тутумдуу да, бир тутумдуу да түзүлүштө келе берет. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр интонация жана байламталар аркылуу байланышат. Ушул өзгөчөлүктөрүнө карай алар байламтасыз жана байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара ар түрдүү маанилик катышта келет. Алардын түрлөрүн аныктоодо негизинен сүйлөмдөрдүн билдирген маанилерине көңүл бурулат. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө байламталардын маанилерин эске алгыла. Мисалы, себеп-натыйжалаш байламталар себеп-натыйжалаш, бириктиргич байламталар мезгилдеш байламталуу тең байланыштагы сүйлөмдөрдү байланыштырат ж.б. Тыныш белгилердин коюлуш эрежелери да түшүндүрүлөт. Анан татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө көрсөтүлгөн үлгү боюнча жүргүзүлөт.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдү талдоонун үлгүлөрү

Араба, көчө аралап, жүрүп кетти, арабанын артынан биз жүгүрдүк (Ч.А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн турат: биринчиси — **араба, көчө аралап, жүрүп кетти**, экинчиси — **арабанын артынан биз жүгүрдүк**. Бул сүйлөмдөр интонация аркылуу байланышты. байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм, удаалаш ырааттуулукта өткөн иш-аракетти билдирип, мезгилдеш мааниде, аралары үтүр менен ажыратылды. Андан кийин биринчи сүйлөмдөн баштап, ар бир сүйлөмдүн сүйлөм мүчөлөрү жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу талдана берет.

Шашпаса болбойт: кыштын күнү кыска (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн турат: биринчиси — **шашпаса болбойт**, экинчиси — **кыштын күнү кыска**. Бул сүйлөмдөр интонация аркылуу байланышты. байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм. экинчиси себепти. биринчиси натыйжаны билдирип, себеп-натыйжалаш тең байланыштагы сүйлөм. Аралары кош чекит менен ажыратылды.

Туман тарабады, тарар түрү жок (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — **туман тарабады**, экинчиси — **тарар түрү жок**. Бул сүйлөмдөр интонация аркылуу байланышты, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм. Бир мезгилде болгон көрүнүштү билдирип, мезгилдеш байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм, бөлүктөрү үтүр менен ажыратылды. **Адамзатты сөз бузат, тоону-ташты сел бузат** (мак.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — **адамзатты сөз бузат**, экинчиси — **тоону-ташты сел бузат**. Сүйлөмдөр интонация аркылуу байланышты, байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм, маанилик жактан салыштырма тең байланыштагы сүйлөм, аралары үтүр менен ажыратылды.

Эми атып кажети жок, ошол үчүн Мылгун мылтыгын жер карата кармады (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — **эми атып кажети жок эле**, экинчиси — **Мылгун мылтыгын жер карата кармады**. Сүйлөмдөр **ошол үчүн** деген себеп байламта аркылуу байланышты. байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм, мааниси боюнча себеп-натыйжалаш сүйлөм. Байламта кийинки сүйлөмгө тиешелүү болуп, андан мурун үтүр коюлду.

Кириск чыркырап ыйлап жиберди, бирок аны уккан жан болбоду: эч кимде аны карарга арга жок эле (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы

татаал сүйлөм. Үч жөнөкөй сүйлөмдөн турат: биринчиси — **Кириск чыркырап ыйлап жиберди**, экинчиси — **аны уккан жап болбоду**, үчүнчүсү — **эч кимде аны карарга арга жок эле**. Биринчи, экинчи сүйлөмдөр **бирок** деген каршылагыч байламта аркылуу байланышты, бири-бирине каршылаш мааниде, экинчи, үчүнчү сүйлөмдөр интонация аркылуу байланышты, себеп-натыйжалаш мааниде. Байламта кийинки сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылып, андан мурун үтүр коюлду, кийинки эки сүйлөмдүн ортосу кош чекит менен ажыратылды.

Бирок чылымды ойлоп, куру бекер кыжалат болуунун кажаты жок эле, анткени каткап тамекисинин баары былжырап суу болгон (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, тең байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — **Бирок чылымды ойлоп, куру бекер кыжалат болуунун кажаты жок эле**, экинчиси — **каткап тамекисинин баары былжырап суу болгон**. Сүйлөмдөр **анткени** деген себеп-натыйжалаш байламта аркылуу байланышты, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм, мааниси боюнча себеп-натыйжалаш сүйлөм. Байламта экинчи сүйлөмгө тиешелүү болуп, андан мурун үтүр коюлду.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү талдоонун планы

I. Айтылыш максатына карай сүйлөмдөн кайсы түрү экенин аныктоо.

II. Канча жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөнүн атап көрсөтүү.

III. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү табуу.

IV. Баш сүйлөм аркылуу багыныңкы сүйлөмдөргө суроо берип, алардын маанилик түрлөрүн, баш сүйлөм менен байланыш каражаттарын жана ага карай алган орун тартиптерин аныктоо.

V. Тыныш белгилеринин колдонулушун түшүндүрүү.

VI. Татаал сүйлөмдүн ар бир бөлүгүндөгү сүйлөм мүчөлөрүн жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу талдоо.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү талдоонун биринчи, экинчи баскычтары тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү талдоодон айырмаланбайт.

Багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө маанилик жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда келип, анда айтылуучу

ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирет. Аларда өзүнчө жыйынтыкталган ой, тыянактуу интонация болбойт, дайыма баш сүйлөмгө көз каранды абалда турат. Ал эми баш сүйлөмдөр багыныңкы сүйлөмдөрдө айтылган ойдун жыйынтыгын, натыйжасын билдирет. тыянактуу интонацияга ээ. Бул өзгөчөлүктөр баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктоодо жетекке алынат.

Баш сүйлөмдөгү ойдун кандай кырдаалын билдиргендигине карай багыныңкы сүйлөмдөр бир нече түргө бөлүнөт. Алардын түрлөрүн ажыратууда төмөнкү үч учурга көңүл буруу зарыл.

1. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштыруучу жандоочтордун, байламталардын, байламталык милдет аткарган сөздөрдүн маанилерине. **Эгер, эгерде** деген байламталар шарттуу, **да, дагы, деле** деген байламталар карама-каршы, байламталык милдетте келген **кандай (баш сүйлөмдө ошондой)** деген сөздөр салыштырма, **кайда (ошондо), кайдан (ошондон), кайсы жерде (ошол жерде)** деген сөздөр орун, **канча (ошончо), канчалык (ошончолук)** деген сөздөр өлчөм, **убакта, учурда, кезде, заматта** деген мезгилдик маанидеги. **электе, ченде** деген жардамчы сөздөр, **мурун, кийин, тартып, баштап, бери, чейин, дейре** деген жандоочтор мезгил, **сыяктуу, шекилдүү, көрө** деген жандоочтор салыштырма багыныңкы сүйлөмдөрдү уюштурат.

2. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочторундагы айрым мүчөлөргө. Калоо ынгайдын **-айыш** жана **-чы** мүчөлөрү шарттуу, **-ган** түрүндөгү атоочтукка **-дай** мүчөсү жалганып салыштырма, **-гансып** мүчөсү сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочторун түзөт.

3. Бир эле каражат менен багыныңкы сүйлөмдүн бир нече түрлөрү уюшулары белгилүү. Мындай учурларда алардын ички мааниси эсепке алынат.

Багыныңкы сүйлөмдөрдүн маанилерине жараша аларга баш сүйлөмдөр аркылуу суроолор берилет жана алардын байланыш каражаттары түшүндүрүлөт. Баш сүйлөмгө карай багыныңкы сүйлөмдөрдүн алган орду көрсөтүлүп, тыныш белгилери айтылат.

Эгер көп багыныңкылуу татаал сүйлөм болсо, бир өңчөй багыныңкылуу же бир өңчөй эмес багыныңкылуу түрлөрү, баш сүйлөм менен түз же кыйыр байланыштары аныкталат.

Андан кийин баш сүйлөмдөн баштап сүйлөм мүчөлөрү жөнөкөй сүйлөмдөрдү талдоонун үлгүсүндө көрсөтүлгөндөй талдана берет.

Багыныкы байланыштагы татаал сүйлөмдү талдоонун үлгүлөрү

Кайыкчылар, эсин жыйып, жагдаятын¹ түшүнгөн соң, бир ордунда жалдырап тура бериш да болбоду (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм. Багыныкы байланыштагы татаал сүйлөм, эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — кайыкчылар, эсин жыйып, жагдаятын түшүнгөн соң, экинчиси — бир ордунда жалдырап тура бериш да болбоду. Экинчиси — баш сүйлөм, биринчиси — багыныкы сүйлөм. Багыныкы сүйлөм эмнеликтен? деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү ойдун себебин билдирди. Демек, себеп багыныкы сүйлөм, ал баш сүйлөм менен -ган мүчөлүү, атоочтукка соң жандоочу айкалышып байланышты. Багыныкы сүйлөм мурун келди, андан кийин үтүр коюлду.

Желдин багыты өзгөрсө да, суу серпини² мурунку күүсүнөн токтоно албай жандуу, чыбыр (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, багыныкы байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — желдин багыты өзгөрсө да, экинчиси — суу серпини мурунку күүсүнөн токтоно албай жандуу, чыбыр. Экинчиси — баш сүйлөм, биринчиси — багыныкы сүйлөм. Багыныкы сүйлөм эмне болсо да? деген суроого жооп берип, баш сүйлөмгө карама-каршы мааниде айтылды, карама-каршы багыныкы сүйлөм, ал шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү уланган баяндоочко да байламтасынын тизмектеше айтылышынан жасалды. Багыныкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун келип, андан кийин үтүр коюлду.

Эгер мен скульптор болсом, согуш кезиндеги аялдардын образын колодон жасоого бүт өмүрүмдү сайып коер элем (Ч. А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, багыныкы байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси — эгер мен скульптор болсом, экинчиси — согуш кезиндеги аялдардын образын колодон жасоого бүт өмүрүмдү сайып коер элем. Экинчиси — баш сүйлөм, биринчиси — багыныкы сүйлөм. Багыныкы сүйлөм кантсем? деген суроого

¹ Жагдайым

² Серпини

жооп берип, баш сүйлөмдө айтылган ойдун шартын билдирди, шарттуу багыныңкы сүйлөм. Ал эгер деген шарттуу байламта катышып, баяндоочуна шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү уланып жасалды. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун келип, андан кийин үтүр коюлду.

Бала белеске чыга калганда, андан көзүн айырбаган Эр Киши зоңкулдак үнүнүн барыңча кыйкырды (Т.С.)

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси: — **бала белеске чыга калганда**, экинчиси — **андан көзүн албаган Эр Киши зоңкулдак үнүнүн барыңча кыйкырды**. Экинчиси — баш сүйлөм, биринчиси — багыныңкы сүйлөм. Багыныңкы сүйлөм **качан?** деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдө айтылган ойдун мезгилин билдирди, баш сүйлөм менен -**ганда** (ган+да) мүчөсү аркылуу байланышты. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун келип, андан кийин үтүр коюлду.

Көзү көрбөсө да, ошол таштын үстү быркырап, жанчылып баратканын ал сезип жатты (К.А.).

Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, грамматикалык борборлордун санына карай татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлдү: биринчиси: — **көзү көрбөсө да**, экинчиси — **ошол таштын үстү быркырап, жанчылып баратканын ал сезип жатты**. Экинчиси — баш сүйлөм, биринчиси — багыныңкы сүйлөм. Багыныңкы сүйлөм **кантсе да?** деген суроого жооп берип, баш сүйлөмгө карама-каршы мааниде айтылды, карама-каршы багыныңкы сүйлөм. Ал баш сүйлөм менен шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү жана да байламтасынын айкалышы аркылуу байланышты. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун келип, андан кийин үтүр коюлду.

Талдоо үчүн мисалдар

Экөөбүздүн турмушубузга кийин тигилердин ичи күйөр, ошондуктан сен терикпе, ыза болбо (У.А.). Саадаттын жүрөгү шуу дей түштү да, шерменделиктин кызылы бетине чачырады (У.А.). Тууганбайдын каты Кыдырбекке чоң кубаныч болду, анткени экөө госпиталдан ажырашкандан бери бири-бирин таппай жүрүшкөн (У.А.). Уулкан катты Берметке жаздырып келди, себеби Уулканга Берметтин колу керек эле (У.А.). Чынында, Качыкенин

жолдоштору бар эле, бирок алар сырдаш, бир тилектеш жолдош эмес болчу (У.А.). Баарына ыраазымын, баарына милдеттүүмүн, бирок башымды бошотуңуз, өмүр бою жакшылыгыңызды унутпайын (У.А.). Ушул учурда чапкылап келген аттын дубурту угулду да, кимдир бирөө короонун четине келип токтоду (У.А.). Кош, байбичем, казаныңды чоңураак ас, бүгүн эл менен отуруп, бир гүлдөйлү (У.А.). Биз досчулукту бул жактан баштадык, силер аны улантып алгыла (У.А.). Душмандан дайыма сак болосун, анткени душмандын душмандыгы белгилүү (К.А.). Кыпчагынын үнү кубат бердиби, же эң акыркы акылын айтып калганына кубандыбы, Мусулманкул кадимкидей тириле түштү (Т.К.). Шерали хандын эрезеге жетип калган балдары деле бар болчу, бирок Мусулманкул Кудаяр бекти атайы тандады (Т.К.). Бала чүкө ордосуна жыды кылса кылар, а хан ордосун жыды кылдырбайбыз (Т.К.). Жүздүн жылуулугу көңүлдү жылытат, көңүлдүн жылуулугу кишилерди сырдаш, дос кылат (Т.К.). Алманбетке жараткан дөөнүн күчүн берген, бирок аны ал жашоосуна керек кыла албады (Т.К.). Денизге эр жүрөк адамдар чыгат, бирок ошолордун баары эле кайтып келе бербейт (Ч.А.). Сен жата тур, мен куурай терип келейин (Ч.А.). Бала бул жерден чымын-куюн болуп качкысы келди, бирок буттары иштебеди (Ч.А.). Ак боз баш баятан бери чаңга, ылайга, канга биротоло шакмарланып бүттү, бирок ок жеткенде, ачык калган көзү бул дүйнөнү таңыркап тиктеп, жумулбай таза жатты (Ч.А.). Ээсинин үйүндө каргылы бар эле, бирок үнү катуу жаңа өкүм болчу (Ч.А.). Танабай чарчап калган экен, энтиккенин баса албай, көпкө отурду (Ч.А.). Бала төшөктөн туруп кетейин дейт, бирок керебеттен түшө электе кусуп ийчүдөй (Ч.А.). Бир маалда маңкурт энинин колун ийининен шыпырып салды да, минген төөсүн жетелеп, басып кетти (Ч.А.). Теңир-Тоонун кышы катуу: кар боройлоп, ак бороону көз ачырбай жүдөтөт (Ч.А.). Эдигей тизелей карга чөктү да, башын мыкчып, буркурап ыйлап жиберди (Ч.А.). Поезддер болсо Сары-Өзөктү кезип жүрө берер, биздин орлубузга башкалар келер (Ч.А.). Эл-журттан чет бул жайда, албетте, жашоо кызыксыз, ошон үчүн балдардын көзүн ачуу керек (Ч.А.). Экөө турду да, из кубалап дагы жөнөштү (Ч.А.). Байлык адамды эсиртет, эсирген адамдын кесири көпкө тиет (Ч.А.). Чал азыр баланы маныроо каралды, өлгөн кой өндөнүп көзүнүн нуру өчүптүр, баланы тааный албай, боолголоп турду (Ч.А.). Эки бети канталап кызыл эле, баланы көргөндө кулагына чейин манаттай кызарды (Ч.А.). Калдаңдап өөдө болду да, баланы бооруна кысып күнгүрөндү (Ч.А.). Султанмурат, күлкүканага кирип, боору ооруганча каткырат да, сыртта кичине

эс алып, кайра кирет (Ч.А.). Түлкү кылчак-кылчак каранып алды да, токтой калып, түз эле балдарды көздөй салды (Ч.А.). Колу жумушта, ал эми ою кызда (Ч.А.). Султанмурат жүз аарчыны төш чөнтөгүнө салды да, үйдү айлана басты (Ч.А.). Жетинчи класстын кыздарын ээрчиге келген экен, арасында Мырзагүл жүрөт (Ч.А.). Мен сени байтеректин курсагынан сууруп алдым, мына эми экөөбүз деңиз жолдоп барабыз (Ч.А.). Деңиз ошол аралдар менен бүтөт да, андан ары дайыны жок, чеги жок Улуу мухит-океан ааламы башталат (Ч.А.). Ал ортодо кыш өтөт, кыш артынан жаз өтөт (Ч.А.). Бала бая эле суусаган, бирок атасынын айтканына так туруп, суу суроого батынбай отурган (Ч.А.). Бир толкун өгө берди, артынан деңиз кайнап жатып калды (Ч.А.). Карыянын муну айтканы жакшы болуптур, көп өтпөй пайдасы тийди (Ч.А.). Поезд Ошко чейин дагы эки сутка жол жүрөт, андыктан мен баягыны шаштырбадым (Ч.А.). Чекемен аккан тер кулагыма сарыгат, ансайын жолду тилдейм (Ч.А.). Башында кызыл жоолук, кабагы түйүнкү (Ч.А.). Биз өтөрбүз бу жалгандан, эртеңдин ээси — ушулар (Ч.А.). Эмрайн атасын тартса, жакшы адам болор (Ч.А.). Мен өлсөм, сен кал, олжосу көп алыскы жайларга сүз (Ч.А.). Мен өлгөндө, тирүүмдө мага кандай кызмат кылсан, жаштарга да ошондой кызмат кылгын, бир боорум (Ч.А.). Эми бекем бүтүмгө келди: мындан кийин ашыкпайын, алактабайын, башка нерсени ойлоп алаксыбайын, атам үйрөткөндөй тыноо менен көзүм кароолго тогошкондо ок чыгарайын (Ч.А.). Күндүзү көзү жок туман ичинде бир жакка багыт алып сүзүү кажетсиз болгон сон, түнкүсүн төтөн маанисиз эле (Ч.А.). Атада да уйку жок, балада да уйку жок (Ч.А.). Бирок кечиктире бериш, созо бериш да жаман эле: чымырканып акыркы кайратын жыйнар чамасы азайып баратты... (Ч.А.). Өпкөсү көөп, дем алуусу оорлоп бараткансыды (А.Мур.). Кийин жай өтүп, күз жакындап келатты (А.Мур.). Бир тракторду жүгүртүп койсо, иш бүттү (Ч.А.). Сооруларына тийген кар ошол замат эрип, көк буу көтөрүлөт (Ч.А.). Деңиз боркулдап, тыным бүттү, алпурушуу башталды (Ч.А.). Ичер суубуз жок калганча, өлгөнүбүз жакшы (Ч.А.). Экинчиден, түп кирип, туман тараса, асмандагы жылдыздар менен багытты алууга болор (Ч.А.). Сулайман комузун кылдыратып калса, аран жан жаткайыбызга карабай кыбырап, баш көтөрүп калабыз (Кең.Ж.). Күүгүм кирип, асман быжырап жылдызга толгон (Кең.Ж.). Токтогул менен комузунун мүдөөсү кабыл болуп, жаңы заман Ата журт башына келди (Кең.Ж.). Айылдагылар согушта эр-азамат уулдарын жоготкон кезде, бели бекчейген Жунус карыя да эки уулун аскерге

узатты (Кен.Ж.). Акыры жылдар өтүп, аталарыбыз, агаларыбыз баягы жол менен айылга келишти (Кен.Ж.). Келген соң, булар да ээрчишип көлгө жөнөшөт (Кен.Ж.). Эгер ушул саамкыда апасы барбаса, анда жыргал болмок (Кен.Ж.). Бүгүнкүсү канчанчысы экенин Сабыр билбейт, аны апасы эстеп жүрөт (Кен.Ж.). Балыгы көп, кайырмак саласын (Кен.Ж.). Тиги экөө үй тушундагы скверде бир аз басышты да, экинчи көчөдөгү шынга теректердин көлөкөсү суналып жаткан тротуарга өтүштү (Ж.М.). Башка иштерде силерден акыл-кеңеш сурармын, бирок жүрөк ишине кийлигишпей эле койгула, эже (Ж.М.). Капталында такенин чатыраш белгиси бар боз "Волга" жүгүнүн оордугунан араң көзгөлдү да, чукул бурулуп, жолсуз талаа менен жүрүп кетти (Ж.М.). Сатымкулу эсине түшкөн болчу, бирок анысын эч кимге байкаткан жок (Ж.М.). Жашы кырктан жаны ашканы менен, Эрмекбаевдин өңү катымыш (Ж.М.). - Сырга, ысык тамак жасабайлыбы, чал-кемпирлер да жешсин (Ж.М.). - Койчу, Сатыш, жүз көрүшпөдүкпү, тиктешүү эми бизден качпас (Ж.М.). Ушул убакка чейин сага байкатпоого аракеттендим эле, бүгүн ачыкка чыгарайын (Ж.М.). Айнуур жасанып бүткөн соң, Шекер абасына каякка барарын айтты да, Сырганыкын көздөй жөнөдү (Ж.М.). Тамак-аш белең экен, Айнурга заматта картошка аралаш кууралган жаны эт келди (Ж.М.). Айнуур Онолдукуна келгенде, үйдүн ичи толгон катын болчу (Ж.М.). Догдур жакшы карап дарыласа, Бөкөй тaeже төрөйт эле дешет (Ч.А.). Эл-журт көчүп кеткенсип, сыртта короо ичи да ээн (Ч.А.). Көздөрүнөн салаа-салаа жаш кетип, эки бала жоону ээрчип баратты (Ч.А.). Токойдон түрлүү баренде¹ сайрап, дүйнө эчтеме болбогондой (Ч.А.). Экөө ойгонсо, күн чыгып калыптыр (Ч.А.). Төмөн этекти карашса, көк жайыкта улуу той болуп жатат (Ч.А.). Алар чуулдап жатканда, бир боорукер катын эки балага алдыртан бир кесим эт бере койду (Ч.А.). Эгер сизга тоо омкоруп кулатса, муштумдай таш сыяктанып түбүнө чөгөт (Ч.А.). Бирөө анын көзүнө балта мээлегенсип, бала чабалактап башын толгой берди (Ч.А.). Эти ысып-күйүп, бир маалда ал муздак сууда агып бараткансыды (Ч.А.). Кээде айнек зыңгыраткан жапырт кыйкырык чыкса, баланын дене-бою дүркүрөп, жыйрыла түшөт (Ч.А.). Бир топко талбай чуркап барганында, алдыңдан Кулубек чыкмак (Ч.А.). Кол көтөрсөн, машине токтомок (Ч.А.). Мен өлсөм, тепсе темир үзөр жаш мергендерди ээ кытып, деңиз кезип жүрө бер (Ч.А.). Орган карыя Айым Балыкка кандай ишенсе, анын оюн деңиз кулак салып

¹ Баренде, канаттуу куш

угарына ошондой ишенчү (Ч.А.). Эгер түндөн аман чыксам, силер менен тап эрте коштошом (Ч.А.). Булуттардын арасынан ай көрүнгөндөн баштап, деңиз бети бирде жалтылдап, бирде өчүп жыбырап кирди (Ч.А.). Диспетчер бөлмөсүнө кирсем, жан адам жок (Ч.А.).

Байкоостон көзүнө чөп сайылгандай, Шааркан бетин кош колдон баскан бойдон эч нерсеге түшүнбөй селейди (Ж.М.). Солтонов Калчага үйлөнгөн кезде, жашы жыйырма экиде экен (Ж.М.). Бир топ жерге баргандан кийин Шааркан артына кылчайса, тигилер көрүнбөй калган экен (Ж.М.). Күн өткөн сайын, ал экөөбүздүн ортобуздагы мамиле жакын тартып баратат (Ж.М.). Тазабек канчалык албууттанып аракет кылса да, эки кишинин колуна бошонуп кете албады (Ж.М.). Садык Тазабектин дарбазасына келип токтогондо, түнкү саат он экиден өтүп калган эле (Ж.М.). Үйлөнгөндөрүнө бир жарым жыл толгондо, Сатымкул аскер кызматына чакырылды (Ж.М.). Ыраакы Чыгышта ал үч жыл жүрүп келгенче, Айнур шаардагы педогогикалык окуу жайын бүтүрүп алды (Ж.М.). Сатымкулдан кат келбей калгандан бери, Айнурдун санаасы санга чарпыла берди (Ж.М.). Айнур жуунуп бүткөнчө, Сырга чай демдеп жиберди (Ж.М.). Саат он экиге оогон кезде, бул үйдөгүлөр тегиз желпинип калышты (Ж.М.). Эртең менен Айнур төшөктөн турбай, Оңол эжеси жетип келди (Ж.М.). Так ушул сур улак семирип бүткөндө, Сатыш кирип келчүдөй сезилер эле (Ж.М.). Балдар келгенде, буюрганы болор (Ж.М.). Сырганын барбасын билдирсе да, Айнур ага жолугуп кетүүнү туура тапты (Ж.М.). Сыртка чыксам да, көзүмө эч нерсе көрүнгөн жок (Ж.М.). Күн өткөн сайын, менин эрким жаалдуу боло баштады (Ж.М.). Акырын эшик ачылып, Аруукенин калтыраган жумшак үнү чыкты (А.Ст.). Жел дир эткен сайын, кызыл алма топ этип жерге кулайт (А.Ст.). Канча жигиттер артынан түшкөнүнө карабастан, Аруукенин көңүлү жалгыз Дыйканбекти арзыбады беле (А.Ст.). Заманасы тарыган Арууке ичкери бурулуп, босогого сүйөнүп, буркурап-буркурап ыйлап жиберди (А.Ст.). Жайкы каникул башталганча, Дыйканбек тез эле мугалимдер арасында өз киши болуп калды (А.Ст.). Жылкычы жигит аялынын жүрөгүн жибите албай, ал өзүн да, Айнаны да бактысыз кылды (А.Ст.). Бир жүрөк сен деп соксо, экинчи жүрөк башка деп согот (А.Ст.). Эсин жыйган Дыйканбек Айнанын артынан алачыкка чуркап кирсе, ал бетин басып, кадимкидей ыйлап отуруптур (А.Ст.). Күн батып бараткан убакта, Дыйканбек лагерге келди (А.Ст.). Дыйканбек канчалык өзүн алаксытууга аракеттенип, суу бойлой жалгыз басса да,

санаасындагы камыккан ой кетпей койду (А.Ст.). Бетинде чыбыр ала майда толкундар болбосо, көл мелтиреп тыптынч (А.Ст.). Мен ашканадан айран көтөрүп чыксам, аппак сакалынан ылдый жаш коюлуп, дубана чалым ыйлап жатыптыр (К.Жус.). Арыков кийин ооруканадан чыкканда, түз эле аны түрмөгө алпарып камап коюшпадыбы (К.Жус.). Ошентип, өлүп кала жаздаганы аз келгенсип, аз жерден камалып кала жаздады (К.Жус.). Кар улуу түшкөндө, тоологу кекилик, чилдер кар тээп жем таба алышпай, айылдагы там баштарындагы самандарга учуп келе баштачу (К.Жус.).

Сиз деп жүрүп жылма митаамдык кылгыча, орой сүйлөп, түз жүргөн он (Н.Б.). Чайынды ысык берип турса, сен деле карыбайсың (Н.Б.). Сандалып жүрүп отуруп үйүнө келсе, Тазабек эртең менен эле Адемини атка өнөрүп алып кетиптир (Н.Б.).

Кыз Дыйканбекти байкамаксанга салып жатты, бирок анын басканында, кыймылдаганында наздангандык, жигиттин көөнүн өзүнө бурууга аракет кылгандык бар эле (А.Ст.). Дыйканбек ысык суу бүрккөн чайнекти көтөрүп келди да, столдун четине койду (А.Ст.). Түн ортосу болсо керек: короз кыйкырды (А.Ст.). Арууке уйпаланган чачын ондой оор үшкүрдү да, кайра көзүн жумду (А.Ст.). Арууке өмүрүнүн бир сонун учуру менен коштошуп жатты, эми өмүрдүн түнт токойдой сүрдүү учуру башталмак (А.Ст.). Мындан эки - үч күн мурун сары кар жааган эле, бирок короо ичинде жылкычы чымчыктар учуп жүрүшүптүр (А.Ст.). Сононун иниси Дыйканбекке доомат кое турган жөнү бар болчу, анткени ал тагдырына таарынып, өзүн бактысыз сезген аялдардан эле (А.Ст.). Аялды сулуу дейбиз, ал эми эликтей көрктүү, эликтин көздөрүндөй сулуулук табиятта жок чыгар (А.Ст.). Дыйканбек тоо тарапты карай бир аз гурду да, кыялында Арууке менен жүргөн жерлерди көз алдына элестетти (А.Ст.). Дыйканбек аялдардын сулуулугун өзүнчө баалай турган, ошондуктан бул татына кызда аны куштар кыла турган сындын көбү жок болчу (А.Ст.). Аруукенин сымбатын Дыйканбек эч кимге теңечү эмес, анткени ал перинин кызындай сөөгү таза жан эле (А.Ст.). Сиздин атыңыздай ат камда-кам¹ учурайт, атыңыздан бир тукум алып калайын (К.Жус.). Арыков армияда жүргөндө да, кароолдо турганды жакшы көрчү, бирок башка балдар мойнунан байлаган иттей кыйыктанып барышкандыктан, мунусун эч кимге айтчу эмес (К. Жус.).

¹ Кемде-кем

Аз убакыт өткөн жок, опур-топур эл келди (Н.Б.). Кызым, бардыгын жаратылыштан үйрөн. анткени жаратылыш – кайталангыс устат (Н.Б.). Түрсүлдөгөн аттын дабышы чыкты да, артында кимдир бирөөнүн кобуру угулду (Н.Б.). Анатай экөө ал күнү жарашкан жок, бирок жумушу чогуу болгон соң, катар жүрүп иштей беришти (Ч.А.). Экөөбүз ар дайым бирдемелерден улам кызандашып, талаша кетебиз, бирок меники натуура болсо да, ийгип, жөнүмө көнүп берет (Ч.А.). Сыртым тынч көрүнсө да, ачуум ичке толуп, жазыла албайм (Ч.А.). Чыкыйларынын лукулдаганы басылып, көөдөнүн муштагылаган жүрөктүн согуусу акырындаган сайын, Калмакка өмүрдүн таттуулугу кайрылып келе баштагансыды (Ж.М.). Бир тууганымды бирөөлөр кордоп жатышса, кээлер аны жоготуунун жолун издеп жатышса, мен кантип четте кала бермек элем (Ж.М.). Кечки тамактан кийин аллеяда жалгыз басып жүрсөм, Салтанат менен Жылдызкан артыман жете келишип, катардаша түшкөндө, Жылдызкандын тааныш үнү шаңк этти (Ж.М.). Күн өтүп, жылдар айланган сайын, Аруукенин элеси унутулбай, бөтөн бирөө үчүн санаасынан такыр орун бербей, бүт демин чырмап алды (А.Ст.). Аруукенин бийлеши, ырдаганы Дыйканбектин жан дүйнөсүн жибитип, көксөөсү ансайын артып, ашык оту жана берди (А.Ст.). Музыканын сыбызгы үнү кыялын мас кылып, бийге түшкөн Дыйканбектин колу Аруукенин колунан ие кармаганда, алаканына куду кызыл калкан көпөлөк кондуруп алгандай, колу калтырап, ысып, ансайын өзүн жеңил сезип кетчү (А.Ст.). Шоорук мээнеттен качкан адамды жаман көрчү, ошондуктан ал кышкысын жасоого иш таппай калса, кечке башын көтөрбөй, эшиктин алдында үйүлүп жаткан өрүктүн жумуру дүмүрүн жаруу менен алек болор эле (А.Ст.). Дыйканбек сыртка чыкканда, чар тарап жапжарык болуп, чыгышта алоолоно күндүн мурутун чачырап келаткан (А.Ст.). Өмүрүнүн ошол учуру көз алдына келгенде, Дыйканбектин өзөгү өрттөнүп, наристе баланын жыпар жытындай махабатынан кол жууп калышына бирден-бир күнөөлүү өзү экендигине кейип кетчү (А.Ст.). Эгер эки ашыктын тилеги дайыма бир жерден чыгып, алар бирге өмүр сүрсө, анда ашыктардын деми дүйнөнү куйкалап жибермек, ошондуктан табияттын өз таразасы бар (А.Ст.). Дыйканбектин бүткөн бою калчылдап, канчалык өзүн кармоого аракет кылса да, жүрөгү булкуп - булкуп жатты (А.Ст.). Бир туугандардын ичтериндеги нааразылык ошол боюнча сыртка чыкпай, алар элдешкенсип ажырашышты (А.Ст.). Арыковдордун тамы зым жыгачтарга өтө жакын болгондуктан, бир күнү чоң энеси таңга маал даарат алып

жатып зымдарга бир немелер катуу урунуп, топ-топ түшүп жатканын айтып келгенден бери, ал танга жуук ойгонуп алып, дүңк этип урунарын тынчап, төшөктө жата берчү (К.Жус.). Көчөдө кетип баратсам, шайтандай болуп жолугат ошол Момун (Н.Б.). Адеми бир маалда караса, торгой асманда дирилдеп турган экен (Н.Б.). Булар Ван хан экөөлөп татарларды чапкан соң, басташкан негизги элдердин күчтөрү тенделе түштү (И.К.). Иттери абалап, чатырлардан баялар чууруп чыга калышты (И.К.).

Тике сөз катышкан сүйлөмдөрдү талдоонун планы

I. Тике сөз катышкан сүйлөм экенин аныктоо.

II. Тике сөздү жана төл сөздү (автордун сөзү) өзүнчө ажыратып мүнөздөө жана тике сөздүн төл сөзгө карай ордун аныктоо.

III. Тыныш белгилердин коюлушун түшүндүрүү.

IV. Тике жана төл сөздөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу.

Кептеги айтылып жаткан ойду толуктоо, тактоо жана башка максатта колдонулган башка бирөөнүн сөзү бөтөн сөз деп аталат, ал эми сүйлөөчүнүн сөзүн төл сөз дейбиз. Бөтөн сөздүн лексикалык курамы, грамматикалык түзүлүшү боюнча эч өзгөрүүсүз колдонулушун тике сөз деп айтабыз.

Тике сөз менен төл сөздүн маанилик, интонациялык жактан айкалышып айтылышынан турган тике сөз катышкан сүйлөм өзгөчө түзүлүштөгү татаал сүйлөм болуп эсептелет. алар сөзсүз экиден ашык грамматикалык борбордон түзүлөт. Тике сөздүү сүйлөмдөрдү талдоодогу биринчи милдет — сүйлөмдүн тике сөз катышкан сүйлөм экендигин аныктоо. Албетте, тике сөздүү сүйлөмдөр тике жана төл сөздөрдөн турат. Тике жана төл сөздөрдүн чектерин ажыратабыз, алардын өз ара алган ордун тактайбыз. Тике сөздүн төл сөзгө карай ордун аныктоо бул түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү талдоонун негизги мазмунун түзөт, анткени тыныш белгилердин коюлуш өзгөчөлүктөрү алардын ордуна байланыштуу. Тыныш белгилердин коюлушун түшүндүрүүдө төмөнкү учурларга өзгөчө көңүл бурулат:

I. Тике сөздүн төл сөзгө карай алган ордуна. Мунун негизги учурларын окуу китебинер боюнча белгилүү схема менен берели.

1. А: "Т"¹. 2. "Т", — а. 3. А: "Т", — а. 4. "Т, — а, — т". 5. А: "Т, — а, — т".

¹ А - төл сөз, автордун сөзү, Т - тике сөз

II. Тике сөздүн цитата же диалог түрүндө колдонулушуна. Тике сөз цитата түрүндө колдонулса, ал тырмакчага алынып жазылат, диалог түрүндө болсо (абзац менен берилбей, тырмакчага ала да), алдына сызыкча коюлат.

Цитата: 1. А: "Т". 2. "Т". — а. 3. А: "Т". — а. 4. "Т. — а. — т". 5. А: "Т. — а. — т".

Диалог: 1. А: — Т. 2. — Т. — а. 3. А: — Т. — а. 4. — Т. — а. — т. 5. А: — Т. — а. — т. 6. — Т.

III. Тике сөздүн айтылыш максатына карай кандай сүйлөм экендигине.

Жогорку схемаларда тике сөз жай сүйлөм түрүндө берилди. Эгер алар суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр болсо, тике сөздүн аягына маанилик түрүнө карай суроо, илеп белгилери коюла берет, жай сүйлөмдөрдүн акырындагы үтүрлүү сызыкчанын үтүрү гана коюлбайт.

1. А: "Т? же!". 2. "Т? же!" — а. 3. А: "Т? же!" — а. 4. "Т. — а. — т? же!". 5. А: "Т. — а. — т? же!".

Тике жана төл сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрүнүн талданышы жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланбайт.

Тике сөз катышкан сүйлөмдөрдү талдоонун үлгүлөрү

"Кишиге кырк өнөр аз", — деген макал элибизде таамай айтылыптыр (Т.С.). Тике сөздүү сүйлөм: тике сөз — **кишиге кырк өнөр аз**, автордун сөзү (төл сөз) — **деген макал элибизде таамай айтылыптыр**. Тике сөз мурун, төл сөз кийин келди. Тике сөз тырмакчага алынып жазылды, ал жай сүйлөм болгондуктан, төл сөз экөөнүн ортосуна үтүрлүү сызыкча коюлду.

"Эмне үчүн сен дайыма бүгүнкүнү иштеп жүрүп, шарт эле өткөнгө, өткөн болгондо да, байыркыга кайрылдың?" — деп сурагандар болушту (Т.С.).

Тике жана төл сөз катышкан сүйлөм: тике сөз — **эмне үчүн сен дайыма бүгүнкүнү иштеп жүрүп, шарт эле өткөнгө, өткөн болгондо да, байыркыга кайрылдың?**, төл сөз — **деп сурагандар болушту**. Тике сөз мурун, төл сөз кийин келди. Тике сөз тырмакчага алынды, суроолуу сүйлөм болгондуктан, аягына суроо белгиси коюлуп, тике сөз менен төл сөздүн ортосу сызыкча менен ажыратылды.

Баягы: "Жакшы атка — бир камчы, жаман атка — миң камчы", — деп, элдин айтанында эле чоң чындык бар (Т.С.).

Тике жана төл сөз катышкан сүйлөм: тике сөз — жакшы атка — бир камчы, жаман атка — миң камчы, төл сөз — деп баягы элдин айтканында эле чоң чындык бар. Тике сөз төл сөздүн ортосунда келди. Төл сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин кош чекит коюлду, тике сөз баш тамга менен башталып, бүт бойдон тырмакчага алынды. Тике сөз жай сүйлөм болгондуктан, андан кийин үтүрлүү сызыкча коюлуп, төл сөздүн экинчи бөлүгү жазылды.

Мухаммад пайгамбар хадистеринде: «Жаш кезде алган билим, - дептир, --- ташка оюлган оймо сыяктуу» (МПО).

Тике жана төл сөз катышкан сүйлөм: тике сөз - жаш кезде алган билим ташка оюлган оймо сыяктуу, төл сөз - Мухаммед пайгамбар хадистеринде дептир. Төл сөз экиге бөлүнүп, бир бөлүгү тике сөздөн мурун, экинчи бөлүгү тике сөздүн ортосунда келди. Төл сөздөн кийин кош чекит коюлуп, тике сөз толук бойдон тырмакчага алынды. Төл сөздүн экинчи бөлүгүнүн эки жагына сызыкча коюлду.

— Кайда баратабыз? — деди күнөөлүүдөй.

— Шаарга! — Акмат жактыра бербеди (Б.У.)

Тике сөздөр диалог түрүндө берилсе, алардын ар бири жаны жолдон башталып, сызыкча аркылуу жазылат.

Көнүгүү үчүн мисалдар

- Мурдагы колхоз башкармасы мындан ары иштей алабы же жокпу дегенге чейин жетип атышат,-- деди Алдосов (Ш. А.). Жапалдаш бойлуу семиз Токтор комузун токтотуп, ойлуу сүйлөдү: “Музейибиздин согуш бөлүмүн түзүүгө сиз башчы болуп бересиз” (Ш. А.). Сен келгенден бери, чоң атаң аябай сүйүнүп жүргөн: “Кудайга шүгүр, балдарыбыз шаарга кетсе да, биздин неберебиз келип, билимибизди алып калмак болду”, — деп (Ш. А.). Төрө желкесин кашып туруп сүйлөдү: «Ким билет? Мында деле өйдө-төмөндүктөр көп дешет го» (Ш. А.). “Эмнеге Сталинге арызданасың, кайдан чыккан машайыксың, башың экөөбү?” — деп азапты жегизмек (М. М.). Жанын аябай калган Бааша: “Мени кудай албайт, өзүм эле турам” — деп, кошо туралы деген апасы менен улуу кызы Сайкалды кагып таштап, өзү жангыз кароолго чыгат (М. М.). — Мындан кыйын учурду баштан өткөргөмүн, чыдайм, — деген үнү шыбырап чыккангабы. Бааша үшкүрүп ийди (М. М.). “Бүгүндөн тартып ишке чыгалы”, - деген атасынын бир ооз сөзүнөн революциянын ишине Баашанын катышып, аралашып калышы болду (М. М.). “Бул кишиге жол бошотор” — деп, мен

күткөндөй, сыгылышкандар жол деле бошотушпады (Т.С.). Касым: “Мугалимдерибиз азыркы жаны ималага¹ таянып, түзөтүп окутуштарын өтүнөбүз”. — дейт (Т. С.). — Арстанбек акенин черткен күүлөрү беш жүзгө жеткен экен. — деген кеп бар (Т. С.). “Ичер суубуз, көрөр күнүбүз бар экен”, — деп кучакташып ыйладык (Ш. Б.). Абалтан апаат түшүргөн кызыл кыргындан чыккан сөз: “Туягы бүтүн тулпар жок, канаты бүтүн шүмкар жок”. (Ш. Б.). — Акыр кыяматта унутпайбыз Айдакемдин эмгегин. — дешип, үн катышты сапарлаштары (Ш. Б.). Нуржан соксоюп отурган эрине жакындай: — И-и, турдунарбы? Балдарды ойгот. Өкүрбөйсүнөрбү? — деп, күбүрөдү (Ш. Б.). Сыпай ортозарлана: “Шойкомдуу неме тура. Кантсек дейсин?” — деп кеңеш сураганы бекерденби (Ш. Б.). Акыркы чыдаңкырабай: — Азим, мен сага агамын, — деди (Ш. Б.). Бизде: “Жакшылык жерде калбайт”, — деген кеп бар (Ш.Б.). «...Бийлик, бийлик, бийлигиң курусун, эки киши баш кошсо, бирине бири — бий!» — деп муну ойлогон Авдий Каллистратов мукурап мыйыгынан жымыйды (Ч. А.). — Мен ишинерди бузуп эмес, оңоюн деп атам (Ч. А.). — Ыя, бул эл: «Душманы болсо да, үйүнө конокко конуп калган адамга эч качан кара санабайт», --дейт го, Михаил Васильевич (Т. К.). — Улуй берип, жаныбызды сууруп алмай болду го, буларга эмне керек деги?! — деп жиберди Гүлүмкан токтоно албай (Ч. А.). — Мына сен, Петр, акылдуу эле жигитсиң өзүн, ана ушу кылмыш ишке кириптер болуп баратканыңды кантип билбей каласың? (Ч. А.). — Эмне болуп кетти мынчалык! Талашыңар эмне?--деди Турсун Базарбайга жете келип (Ч. А.). — Эрназар, — деди Бостон уктар алдында, — сууктун күчүн карачы! Сөөктөн өтчүдөй, ыя! Тондорубузду алып алганыбыз жакшы болгон экен (Ч. А.). — Мындай сөздөрдү кайдан угасыңар, ата? — деди Бермет, акырын атасын шылдындагансып, митаамданып астыртадан тиктеп (У. А.). — Жок дегенде ал-жайды сураштырар жолдоштору турса да, билинбейт беле!... — деди Айдайкан ыйлактап (У. А.). — И, ушуну укмаксыңар, айтса-айтпаса төгүңбү, булар келгенде, бир койдун мойну үзүлмөйүн болбойт, — деди Сулайман (У. А.). Үйдө балдар бар, бара бергиле, — деди да, Жамалкан Бермет менен басып кетти (У. А.). Кыргызда бир акылдуу макал бар: “Чала молдо дин бузар”, — дешет (Ш. А.). Садык ачуудан аптыга түштү: — Ой, бул көрүнөө талоон эмес беле?! (Ш.А.). — Конституциябызды, Тумалай, кудайга шүгүр, сенден кем эмес билермин, — деп ойлойм (Ш.А.). “Кана агартуу министринин

¹ Орфографияга

буйругу? Мен ошого баш ием”.--дедим (Ш.А.). “Сен кайдан түшкөн катынсың?”--дейт (Ш. А.). — Анын кереги не? — Тургунай көңүлсүз кол шилтеп койду (Ш.А.). — Макул, тилегиңден айланайын... — дейт кемпир, көзүнөн кубаныч жашы кылайып, теңирине жалынып (Ш.А.). — Токтор, мен бир нерсени сенден сурагым келет. — деди Тургунай (Ш. А.). — Ээ, кечигип кайда бармакпыз?! — деп жаяттай кеп урду Алымбек датка (Т.К.). — Бу — Кокон ордосунун көрөр көз адамы кара кыргыз Алымбек, — деп жооп беришти (Т. К.). «Башың баш, багалчагың кара таш!» — деген ошондо Момунбек (С. Ө.). Калп болсо да, буларды туурап күлүмүш эткен Мүсүраалы ичинен ойлоп койду: “Ээ, болбос кеп экен!... Биригебиз деп канча далалат кылганы менен, булардын түпкү ниети бирикпес... Өзүмдүн туйгум — туйгу. Туура баштаган экенмин ишти. Энди мындан аркысын бир кудай өзү оңуна баштаса эле... “(С.Ө.). — Ыя-а?... Мунун да этималы бар, — деп коштоду жанатан оозун ачып кеп тыңшаган киши (С.Ө.). “Душманыңдын ичинде бол, тышында болгуча...” — деген Козловдун сөзүнүн кыязына түшүндү Болотов (С.Ө.).Элде: “Ушак айткан муратка жетпейт”, — деген сөз бар (Т. С.). Ким амалдар болсо эле болду: “Аякка тарт, биякка тарт”, — деп, дыйкандардын ишине кожоюн (Ш. А.).

ПУНКТУАЦИЯЛЫК ТАЛДОО

Тыныш белгилердин коюлушу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы пунктуация деп аталат. Пунктуациялык талдоо төмөнкүдөй планда жүргүзүлөт:

1. Тыныш белгиси түшүндүрүлө турган синтаксистик бирдикти аныктоо.

2. Тыныш белгини атап, анын коюлуш эрежелерин түшүндүрүү.

Пунктуациялык талдоонун үлгүлөрү

Ал — оюндагысың кишиге бербеген, бир мүнөздүү, өжөр, эр көкүрөк, кайраттуу, күпүлдөп бек-бек сүйлөгөн киши (Т. С.).

Бул сүйлөмдө баяндооч (киши) атооч жөндөмөдө турган зат атооч болгондуктан, ээден кийин сызыкча коюлду. Үтүрлөр интонация аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн араларын ажыратып турат. Сүйлөм — жай сүйлөм, аягына чекит коюлду.

— **Колумдан даам тата кет, балам! (Т. С.).**

Тике сөз диалог иретинде берилип, сызыкча менен башталып жазылды. **Балам** деген сөз — каратма сөз, сүйлөмдүн акырында келип, өзүнөн мурун үтүр коюлду. Сүйлөм буйрук маанисинде көтөрүңкү интонацияда айтылгандыктан, аягына илеп белгиси коюлду.

— **Ойнобой айтчы, Урмакан?**

— **Апей, мен качап ойноп айтчу элем?(Т.С.).**

Эки сүйлөм тең — диалог иретинде берилген тике сөз, сызыкча менен башталып жазылды. **Урмакан** — каратма сөз, сүйлөмдүн акырында келип, өзүнөн мурун үтүр менен ажыратылды. Эки сүйлөм тең — айтылыш максатына карай суроолуу сүйлөм, аягына суроо белгиси коюлду. Экинчи сүйлөмдөгү **апей** деген сөз — сырдык сөз, сүйлөмдүн башында келгендиктен, өзүнөн кийин үтүр коюлду.

Ошентип, коом өмүрү — көп муундардын өмүрү (Т. С.).

Ошентип деген сөз — кириңди сөз, сүйлөмдүн башында туруп, өзүнөн кийин үтүр коюлду. **Өмүрү** деген зат атооч атооч жөндөмөдө туруп, баяндоочтук милдет аткаргандыктан, ээден кийин сызыкча коёбуз. Сүйлөм — айтылыш максатына карай жай сүйлөм, аягына чекит коюлду.

“Манас” баянын кылдат изилдесек, ал көп кылымдардагы тарыхый маалыматтарга айкалыш келгени байкалат (Т. С.).

“Манас” деген сөз чыгарманын аты болгондуктан, тырмакчага алынды. Сүйлөм — эки жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөн татаал сүйлөм, алардын аралары үтүр менен ажыратылды. Айтылыш максатына карай жай сүйлөм болгондуктан, аягына чекит коюлду.

Албетте, ак талапты курбуларым жектешпеди, кубатташты (Т. С.).

Албетте деген сөз — киринди сөз, сүйлөмдүн башында келип, өзүнөн кийин үтүр коюлду. **Жектешпеди, кубатташты** деген сөздөр — бир өңчөй мүчөлөр, интонация аркылуу байланышып, аралары үтүр менен ажыратылды. Айтылыш максатына карай жай сүйлөм, аягына чекит коюлду.

Көнүгүү үчүн мисалдар

Жыгылган жеринен Бегайым жаны турду. (К. Ж.). Барпандыктар айылдын ортосунда желбирген кызыл желектин жанына чогулушту (К. Б.). — Эми силер эч кимге чыгым төлөбөйсүңөр (К. Б.). Эчтеме менен иши жок момундар дарга ойногон жыланды кайдан көрсүн? (К. Ж.). — Эмне? Сен жигиттердин арасын дагы ирите баштагансыңбы? (К. Ж.). — Уулун кайда?—деп сурады Садык, эки жагын кооптоно тиктеп (Ш. А.). — Жалган! — деди Балтабаев ачуудан кызарып (Ш. А.). — Мага сөз бергиле! — Тагай ордуна дагдайып тура калды (Ш. А.). — Ой, жашан! Ой, жашан! Кудай ошол кишиге өмүр берсин!! (К. Ж.). Капитан кайраттанып, бир боорлоруна ыраазы болгондой, көпкө карап турду да: — Жашагыла, менин азаматтарым! — деди (К. Ж.).

Көпүрө жок... Карангы түн... Эшик-төрдөй жерден аркыны көрсөтпөгөн туман... Бутун кайда тийбесин таш... таш... таш... (К. Ж.). — О, кагылайын, Жапек, ал итчиликти кечир, айыбым үчүн атым тартуу... А силерди кантип коноктоо биздин иш эмеспи... ага кийлигишпе... биздин журтчулугубуз бар... — деп, Касымбек ажи эпилдеди (К. Ж.). Ырас, ал өз жаштыгын түбөлүккө таштап бараткан болчу (Ш. А.). — Райком бар... бюро мүчөлөрү бар... — деди Садык токтоп (Ш. А.). — Кеп ошондо... партиялык, чарбалык зор маселерге байланыштуу ар кандай көз караштар жашайт... (Ш. А.). — А... а... а мен билем, — деди Түнкатар, кап түбүнөн чычкан көргөн мышыктай жылчыйган көзүн тикийтип (К. Ж.). Алешанын муңдуу сөздөрү, кооз обону, булбулдукундай назик үнү,

уккандардын эт жүрөгүн элжиретип, эрксизден көз жаштарын төктүрдү (К.Ж.). Ошол күнү Садыктын иши обкомдун бюросунда каралып жаткандыгын билген Тургунай аябай тынчсыз да, шашып да жүргөн (Ш. А.). — О, кокуй, кайдан, аксакал! — деп, ыргып кеттим (Ш. А.). Алима үйүндө экен, бирок иштен эми эле келсе керек, кийим-кечесин алмаштырууга да үлгүрбөптүр (Ш.А.). Кээде заман тарыды: каатчылыктар, аччылыктар өтүп жатты, кыйраткан согуштар болду, көз жаштар төгүлдү (Ш. А.). Үйдүн ичи адам карап турарлык жыйнаштырылган: агартылган, жуулган, терезелерине парда тартылып, гүлдөр коюлган (К.Б.). Жапарды алпечтеп багып-өстүргөнүбүздө, үйдүн ичи күндө кайнаган, эли үзүлбөгөн бир сонун шаар эле; аскерге кеткенде, эл таркап, ээн калган кечки шаардай болду (К.Б.). Батыш жактан калдайган кара булут уламдан-улам көтөрүлүп келет; ашуудан бери карай нымдуу, салкын жел согуп, бети-колду чымчылай баштады (К.Б.). Ай өткөндө, жай толгондо, гүлдөп көркүнө чыгат: жашыл жаш жалбырактарын эртенки желге желбиретип, көргөн жанды суктандырат (К. Б.). Бул сөз Шекербекке гана тиешелүү болбой, өзүнө да тиешелүү экенин билип: — Эжеке, андай эмес, тапшырган кызматыңызды аткардык, — деди Курман (К.Б.). Эки өгүздү айдап алдыда бара жаткан Чүкөбай кылчак-кылчак арт жагын карап: “Кырайлап”, анда - санда кыйкырып коет (К.Б.). Заводдо ар түрдүү кесиптегилер: экскаваторщик, монтажник, темир жолчулар иштешет (К.Б.). — Кечириниз, — деди мени карап Моисеев. — Биздин жумуш ушундай (К. Б.). Бирок жүрөгүмдү өйүгөн бир нерсе — кийим-кечемдин жоктугу (К.Б.). “Лагердеги Жапек аман бар бекен?” — деген суроо Каныбектин оюнда эчен кайталап бара жатты (К.Ж.). “Таш түшкөн жеринде оор” — деп, жаман да болсо, катындар ошол эри менен жан сактагылары келет (К.Ж.). Бакырышып келатышкан “баатырлар” өкүрүшүп кайра качышты (К. Ж.). Сен туруп албай, о бала отко жылынгыча, атын мине коюп, эки жакты карачы (К.Ж.). Комуздан дыңылдаган үн чыкканда, сен жүр, мен жүр болуп, тогуз коргоол ойноп четте отурган “Кенештин” эки абышкасы: “Кокуй, комуз угалы”, — дешип, оюнун жыйнаштырышты (К. Б.). — Бар болуңуз!? — деди да, Анархан кыя тартып, үйүнө карай басты (К. Ж.). — Токто!... Былк этпегиле! — деп, унтер офицер каарына каар кошкондой бакырып, туткундарды токтотуп алып санады эле, отуз жети адам жок болуп чакты (К.Ж.). — Жамал балам! Жамал!... Акырын башынды көтөрүп, менин айта турган сөзүмдү укчу! (К.Ж.). Бирок энесиндей кагелес эмес, былкыйган эттүү, бети бултук, мурду чолок, колдору

бырпыйган, кыска буту ийри, чачы калын жана кайраттуу (К.Ж.). Бирок ушунчалык орусча окумушу¹ болуп туруп, эмне үчүн тилмеч ишине кызыкпагандыгы Айдарбек датканы тан калтыра турган (К.Ж.). Анын үстүнө, жаны барганым-да тек дудук сыяктуу гана жүрдүм (К.Ж.). “Эми чакмак таштай чарт этет!” — дешип, баары элейип калышкан (Т.К.). Мына, чыгар душман өзү чыкпадыбы ачыкка (Т.К.). Селт этпей, эч тоотпой, кайра кейий жүзүн үйрүдү Ажымат эшен (Т.К.). Өңкөй берен дуулдап: “Тенирдин эрки — сенин эркиң, о, журт энеси!” — деп коштошот (Т.К.). Бирок жамандыкка жоруган жок: аларды раистин ишмердүүлүгүнө, тыкандыгына, уюштуруучулугуна зордоп жоруду (Ш.А.). Айтмакчы, жазга чейин тура турууга бирөөнүн жаны бүткөн үйүн алып беришти (Ш.А.). — Азыр чоң иш баштайбыз (Т.К.). Келбайды мен эл ичинен көрүп калдым: узун бойлуу, чапжаак, кең көкүрөктүү, ээгинде сербейген сакалы бар, бөкчөйө баскан киши эле (К.Б.). Арабакечтердин айланасында айланчыктап, ары-бери басам (К.Б.). Пааша жалгыз келген эмес окшойт, далисте бирөө менен кобураша калып, андан ары короого чыгып, кыйла атчан белем, дүпүрөтө чаап, жүрүп кетишкендей болду (Т.К.).

Кызмат каттарынан тиркеме каттын үлгүсү

Ош мамлекеттик университетинин
кыргыз тили кафедрасына

“Мектеп” басмасы тарабынан 1994-жылы басып чыгарууга пландаштырылган “Лингвистикалык терминдердин кыргызча-орусча-англисче” сөздүгү / Түзүүчү — Ш.Абдыгулов/, “Кыргыз тилиндеги туок жактуу сүйлөмдөр” / Автору — Т.Нуруев/ жана “Кыргыз тили: Кыргыз мектептеринин 5-классы үчүн” /Авторлору — Т.Кудайбердиев, Ж.Эсенов/ аттуу китептердин кол жазмаларын кафедрада талкуулап, тиешелүү сунуштарды берүү үчүн жиберебиз.

Төмөнкү кол жазмалар тиркемди:

1. Ш.Абдыгулов. “Лингвистикалык терминдердин кыргызча-орусча-англисче сөздүгү” /307 бет/;
2. Т.Нуруев. “Кыргыз тилиндеги туок жактуу сүйлөм” /176 бет/;
3. Т.Кудайбердиев, Ж.Эсенов. “Кыргыз тили: Кыргыз мектептеринин 5-классы үчүн” /256 бет/.

Башкы редактор:

А.Кантөрөев
(Т.Аш).

¹ Билгич

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

- “А” — “Асаба” гезити
 “Аа” — “Аалам” гезити
 А.Ж. — Асан Жакшылыков
 А.Мур. — Абдыкерим Муратов
 А.О. — Алыкул Осмонов
 А.С. — Акматбек Солтобаев
 А.Ст. — Асанбек Стамов
 Ас.Т. — Асанбек Табалдиев
 А.Т. — Аалы Токомбаев
 Б. — Барпы Алыкулов
 “ББ” — “Билим булагы” гезити
 Б.У. — Бейшебай Усубалиев
 Ж.Б. — Жоомарт Бөкөнбаев
 Ж.Бал. — Жусуп Баласагын
 “ЖЛ” — “Жаш ленинчи”
 журналы
 Ж.М. — Жунай Мавлянов
 З.Б. — Зияш Бектенов
 И.К. — Исай Калашников
 К. — Калыгул Бай уулу
 К.А. — Казат Акматов
 Ка.Б. — Камбаралы Бобулов
 К.Б. — Касымалы Баялинов
 Кен. Ж. — Кенеш Жусупов
 К.Ж. — Касымалы Жантөшев
 К.Жус. — Кубатбек Жусубалиев
 К.К. — Касым Каимов
 “КМ” — “Кыргызстан
 маданияты” гезити
 К.М. — Казыбек Мамбетимин
 уулу
 К.О. — Качкынбай Осмоналиев
 “КР” — “Кыргыз руху” гезити
 К.С. — Курбаналы Сабыров
 КСЭ — Кыргыз Совет
 Энциклопедиясы
 К.Т. — Касым Тыныстанов
 КЭЖ — Кыргыз эл жомоктору
 “ЛЖ” — “Ленинчил жаш” гезити
 Мак. — Макал
 М.К. — Молдо Кылыч
 М.М. — Муса Мураталиев
 МПО — Мухаммад
 пайгамбардын осуяттары: Адис.
 М.Э. — Мукай Элебаев
 Н.Б. — Насирдин Байтемиров
 Н.С. — Нууман Сайдуллаев
 О.О. — Олжобай Орозбаев
 “ОЖ” — “Ош жанырыгы” гезити
 Р.Г. — Расул Гамзатов
 С.Ж. — Сооронбай Жусуев
 С.К. — Сыдык Карачев
 С.Ө. — Сагындык Өмүрбаев
 Т. — Токтогул Сатылганов
 Т.А. — Токтоболот Абдымомунов
 Т.Ад. — Тенти Адышева
 Т.Аш. — Токтосун Аширбаев
 Т.К. — Төлөгөн Касымбеков
 Т.М. — Тоголок Молдо
 Т.С. — Түгөлбай Сыдыкбеков
 Т.Ү. — Темиркул Үмөталиев
 У.А. — Узакбай Абдукаимов
 Ч.А. — Чыңгыз Айтматов
 Ш.А. — Шабданбай
 Абдыраманов
 Ш.Б. — Шүкүрбек Бейшеналиев

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- Абдулдаев Э., Турсунов А. Кыргыз тили: IX--X кл. үчүн окуу китеби. — II бас. — Ф.: Мектеп, 1988.
- Аширбаев Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар. — Ош: Башат фирмасы, 1994.
- Аширбаев Т. Кыргыз тилинин тесг көпүгүдөрү: Мектеп окуучулары жана жогорку окуу жайларына кирүүчүлөр үчүн. — Б.: Кыргызстан, 1997.
- Башталгыч класстардын программалары: Эне тили, математика, мекен таануу. — Б.: Кыргызстан, 1996.
- Болочок мугалимдерин мектебинин катышуучуларына кыргыз тили, адабияты боюнча усулдук кенештер жана тапшырмалар /Түз. А. Жалилов, Б. Абдирашитов, М. Абдираимов. — Ош, 1990.
- Виды разбора на уроках русского языка: Посobie для учителя /В.В. Бабайцева и др. — 2-е изд. перераб. — М.: Просвещение, 1985.
- Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. I бөлүк: Тил илиминин маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн. — Б.: Кыргызстан, 1996.
- Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б. Кыргыз тили: II бөлүк. Синтаксис. VII—VIII кл. үчүн. — 15-бас. — Ф.: Мектеп, 1988.
- Иманов А., Кайбылдаев А., Сапарбаев А., Усубалиев Б. Ш. Кыргыз тили: II бөлүк. Синтаксис. VIII—IX кл. үчүн. — Б.: Мектеп, 1992.
- Исаев Д., Кудайбергенев С., Үсөналиев С. Кыргыз тили: VI--VII кл. үчүн. — 18-бас. — Ф.: Мектеп, 1990.
- Кыргыз тилинин программасы: Орто мектептердин V—XI кл. үчүн. — Б.: Кыргызстан, 1994.
- Кыргыз тилинин программасы: Орто мектептердин V—XI кл. үчүн. 2—бас. — Б.: Мектеп, 1996.
- Осмонкулов А. Мектептерде фонетиканы окутуунун методикасы. — Ф.: Мектеп, 1967.
- Өмүралиев Б. Кыргыз тили: II бөлүк. Синтаксис. VIII—IX кл. үчүн — Оңд. толукт. 17-бас. — Б.: Мектеп, 1992.
- Өмүралиев Б., Жумакунова З. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу. — Ф.: Мектеп, 1979.
- Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. — Ф.: Мектеп, 1991.
- Сапарбаев А., Өмүралиева С., Эгембердиев Р. Кыргыз тили: X--XI кл. үчүн. — Б.: Мектеп, 1991.
- Сартаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. — Түзөт. 6-бас. — Ф.: Мектеп, 1978.
- Тилиң-диңиң: Расмий үжөттөр, дванышман ойлор, макал-лакаптар жана ырлар/Түз. А.Жалилов. ---Ош, 1997.
- Тил жөнүндөгү макал-лакаптар жана учкул сөздөр/Түз. А.Жалилов, Азамат Абдиманап уулу. ---Ош, 2000.
- Үмөталиева Б., Өмүралиев Б., Осмонкулов А. Кыргыз тили: 5 кл. үчүн — Оңд. 15-бас. — Б.: Мектеп, 1993.
- Үсөналиев С. Морфологияны жана орфографияны окутуу. — Оңд., толукт. 2—бас. — Ф.: Мектеп, 1985.

МАЗМУНУ

Фонетикалык талдоо	3
Орфографиялык талдоо	12
Лексикалык талдоо	18
Сөздүн составы жана сөз жасоо боюнча талдоо	24
Морфологиялык талдоо	37
Синтаксистик талдоо	82
Пунктуациялык талдоо	114
Шарттуу кыскартуулар	118
Пайдаланылган адабияттар	119

Учебное издание

АБДИМАНАП ЖАЛИЛОВ

Виды разбора по кыргызскому языку: Дополнительное учебное пособие
для V - XI классов средней школы.

На кыргызском языке

Окуу куралы

АБДИМАНАП ЖАЛИЛОВ

Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү: Орто мектептердин
V - XI класстарынын окуучулары үчүн кошумча окуу куралы.

Редактор: М.Мамутов

Корректор: М.Абдираимов

Компьютерде терген: Г.Кулчинова

Терүүгө 16.08.2002-ж. Басууга 23.08.2002-ж. кол коюлду. Кагаздын форматы
60x80 1/16. Басма габак 7,5. Нускасы 2000.
Буюрма № 3336. Оффсеттик ыкма менен герилди.

Ар бир элдин тили –
ошол элдин нечен
кылымдык акылынан жаралган
кымбат мурасы.

Ғыязғыз Айтматов

Башка тилди кандай
жакшы көрсөм да,
Өз тилимди сүйгөнүмдөн
жаңылбайм.

Алыкул Осмонов

976505